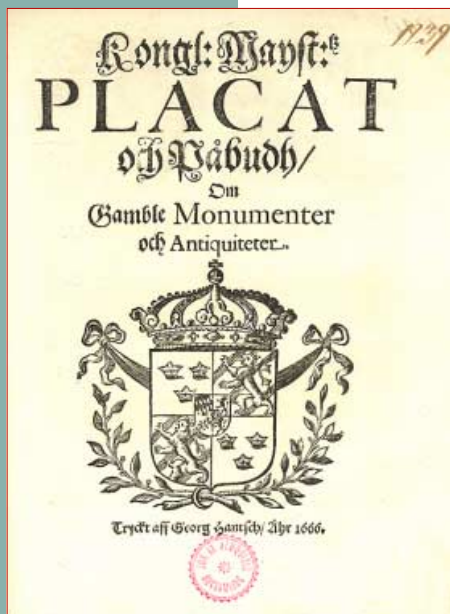

Riksantikvarieämbetet

Skogens biologiska kulturarv

Att tillvarata föränderliga kulturvärden

Skogens biologiska kulturarv

Att tillvarata föränderliga kulturvärden

Marie Emanuelsson

Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm

Tel. 08–5191 8000

Fax 08–5191 8083

www.raa.se

bocker@raa.se

Omslagsbilder Kårebolsättern, Torsby, Värmland. Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.
Hamra nationalpark, Dalarna. Foto: Eva-Maria Nordström, SLU.
Kungligt plakat 1666 om skydd för "Gamble Monumenter och Antiquiteter",
Antikvarisk-topografiska arkivet.

Kunskapsavdelningens serie *Reflektioner kring fornlämningar i samhället*
Layout Alice Sunnebäck

© 2003 Riksantikvarieämbetet

1:1

ISBN 91-7209-300-5

Tryck Edita Ljunglöfs, Västerås 2003

Innehåll

Förord 4

Sammanfattning 5

Det biologiska kulturarvet i skogen – varför och hur? 7

Definition 8

Syfte 9

Bedömning av skogens biologiska kulturarv 11

Vad är ett biologiskt kulturarv? 11

Vad är värt att tillvarata? 18

Att tillvarata skogens biologiska kulturarv 22

Vem tillvaratar skogens biologiska kulturarv? 22

Identifiering av skogens biologiska kulturarv 24

Brukande av skogens biologiska kulturarv 27

Utveckling av det biologiska kulturarvets sociala betydelse 32

Praktiska exempel 34

Nilasvallen – samiskt viste i ett naturreservat 34

Hamra – en nationalpark med höga kulturvärden 38

Gölstugruvan – gruvområde med spår av jord- och skogsbruk 40

Visingsö – kulturhistorisk skötsel av ekplanteringen 44

Avslutning 49

Referenser 50

Noter 55

Förord

Inom kulturmiljövården har vi en lång tradition av att dokumentera fysiska lämningar efter tidigare generationers verksamhet. Redan under slutet av 1500-talet påbörjades dessa insatser med att runstenar och andra märkliga monument nedtecknades och avritades. Sedermera har synen breddats så att även mer vardagliga spår och senare tiders lämningar kommit att dokumenteras. Under det senaste årtiondet har en än bredare syn på vårt kulturarv blivit rådande vilket bör avspegla sig i den dokumentationsverksamhet vi bedriver.

Att mycket av den växtlighet, men även av djurliv, som vi dagligen ser eller kommer i kontakt med är ett resultat av människans agerande – det vi idag benämner biologiskt kulturarv – är inte så självklart för oss.

Föreliggande rapport om *Skogens biologiska kulturarv* redovisar inom ett begränsat område Riksantikvarieämbetets syn på det biologiska kulturarvet. Skriften behandlar vegetationen i skogsmarken. Att avgränsningen är gjord till skogsmark och till växtlighet beror på att skriften framtagits inom ramen för Riksantikvarieämbetets arbete med projektet Skog & Historia. Ett av syftena med projektet är att vidga synen på och dokumentation av kulturarvet. Förutom att arbeta med de fysiska lämningarna skall även det immateriella kulturarvet i form av ortnamn, sägner och traditioner samt det biologiska kulturarvet lyftas fram.

Vår förhoppning är att skriften skall ge underlag för diskussioner om det biologiska kulturarvet dels inom kulturmiljövårdssektorn, dels inom naturvården och skogsvården. Skriftens huvudsyfte är att vara ett idéprogram. Det ges exempel på biologiska kulturarv från olika delar av landet, men innehåller också förslag på åtgärder för att öka kunskapen om det biologiska kulturarvet och hur man kan arbeta vidare med frågor kring detta.

Rapporten om Skogens biologiska kulturarv ingår i serien *Reflektioner kring fornlämningar i samhället* genom vilken vi vill göra den nu pågående diskussionen vid Riksantikvarieämbetet känd för en större grupp såväl inom som utom kulturmiljövården. Flera texter är under färdigställande och vi hoppas att de ska väcka tankar och idéer som bidrar till att utveckla våra gemensamma förhållningssätt till fornlämningar och samhälle.

Birgitta Johansen
Avdelningschef
Kunskapsavdelningen

Sammanfattning

- Skogens biologiska kulturarv är den *levande delen* av det historiska arvet, som människor format från forntiden till samtid. Det kan vara en fornlämning, en kulturväxt, ett skogsbestånd eller immateriella aspekter i skogslandskapet. Det biologiska kulturarvets bevarandevärde bedöms utifrån kulturarvets egenskaper, ekonomiska faktorer samt hotbild.
- Tillvaratagandet av skogens biologiska kulturarv syftar till att det biologiska kulturarvet bevaras, brukas och berikas; förståelsen för skogens kulturhistoriska sammanhang ökar och den kulturhistoriska kunskapspotentialen hos det biologiska kulturarvet värnas. Tillvaratagandet av kulturarvet fungerar som motvikt till de negativa effekterna av dagens storskaliga omvandling av skogslandskapet.
- Skogens biologiska kulturarv angår alla. Riksantikvarieämbetet har ett övergripande ansvar för ökad medvetenhet om det biologiska kulturarvet inom kulturmiljövården, naturvården, skogssektorn och utbildningsväsendet. Samverkan mellan dessa sektorer och skogsägarnas lokala engagemang är nödvändigt för ett framgångsrikt arbete.
- I syfte att tillvarata det biologiska kulturarvets vetenskapliga värde och öka vår kunskap om skogens kulturlandskap föreslås följande åtgärder: begreppet biologiskt kulturarv infogas vid inventeringen för projektet Skog & Historia och andra skogliga inventeringar; kulturhistoriska inventeringar och markanvändningshistoriska analyser genomförs i naturreservat och nationalparker; biologiskt kulturarv dokumenteras vid arkeologiska undersökningar; metoder, inklusive uppföljning och utvärdering, för identifiering utvecklas.
- I syfte att tillvarata det biologiska kulturarvets pedagogiska värde och synliggöra de skogliga kulturmiljöerna föreslås följande åtgärder: inrättande av kulturresevat med skogsbyte; skötsel av kulturvården i naturreservat, nationalparker och riksintressanta områden; bevarande av och forskning om modernitetens skogsbrukslandskap; fornvård vid forn- och kulturlämningar; kulturhistorisk anpassning av miljömål och certifieringskrav inom det ekonomiska skogsbruket.
- I syfte att tillvarata det biologiska kulturarvets nutida upplevelsevärde och utveckla kulturarvets sociala aspekter för rekreation och friluftsliv

föreslås följande åtgärder: information om det biologiska kulturarvet samt ökad tillgänglighet; integrering av det biologiska kulturarvet i skolans verksamhet; tydliggörande av det biologiska kulturarvet i tätortsnära skogar; forskning om det biologiska kulturarvets betydelse för människors psykiska och fysiska välbefinnande.

- Konkreta förslag på hur det biologiska kulturarvet kan tas tillvara ges för det samiska vistet Nilasvallen i Norrbotten, Hamra nationalpark i Dalarna, gruvområdet Gölstugruvan i Södermanland samt ekplanteringen på Visingsö.

Det biologiska kulturarvet i skogen – varför och hur?

Landskapet runt omkring oss förändras ständigt. Det har det alltid gjort, och det kommer det fortsätta att göra. Mycket av dagens förändringar beror på politiska beslut fattade i Sverige och EU. Genom verkställandet av de miljö- och näringspolitiska besluten är de statliga myndigheterna delaktiga i omskapandet av landskapet – och skapandet av nya landskap. Förändringarna är ofta storskaliga och leder till en likriktning av landskapet. Detta förstärks av både ett statligt ägande av stora skogsområden och ett modernt skogsbruk som omfattar hälften av Sveriges landyta.

Skogslandskapet berörs av flera samhällssektorer, framför allt skogssektorn, kulturmiljövården och naturvården. Samverkan mellan dessa sektorer förordas för att uppnå politiska mål, däribland miljökvalitetsmålet *Levande skogar*, och motverka utarmningen av skogens kulturarv och biologiska mångfald (SOU 2000:52, Prop. 2000/01:130, Skr. 2001/02:173). Trots detta anses samverkan mellan sektorerna oftast vara mycket bristfällig. Ett av problemen med en bristande samordning är att arbetet med och omformandet av skogslandskapet sker utifrån skilda perspektiv. Samma landskap delas upp i ”kultur” och ”natur” som antingen brukas eller skyddas. Denna splittning medför att resurser slösas bort och värden går förlorade samt att omställningen till en hållbar samhällsutveckling försvåras (se Skr. 2001/02:172).

Skogslandskapets biologiska aspekter i form av växter och djur har hittills räknats som ”natur”. Kulturmiljövårdens arbete har sällan inbegripit dem, bortsett från de fornminnesvårdande insatser som gjorts för att undvika igenväxning av fornlämningar (Gustawsson 1965). Likväl vet vi att människor genom sitt naturresursutnyttjande har påverkat och förändrat skogen i tusentals år – de har skapat ett biologiskt kulturarv. Den sorts ”natur” som det biologiska kulturarvet utgör, har heller inte fått uppmärksamhet av skogssektorn eller naturvården.¹ Det biologiska kulturarvet är därför huvudsakligen okänt, samtidigt som det hotas av dagens omfattande landskapsomvandling.

Det biologiska kulturarvet är centralt för att förstå skogslandskapet, både kulturhistoriskt och ekologiskt, eftersom det ger landskapet ett historiskt djup. Det förenar ”kultur” och ”natur” på ett sätt som fordrar en helhetssyn på skogen och därmed dialog mellan berörda sektorer. Kulturmiljövården är

tillsammans med naturvården och skogssektorn ansvariga för att skogens biologiska kulturarv bevaras, brukas och kommer många människor till del (Prop. 98/99:114, Skr. 2001/02:173). Enligt regeringen är dessutom kunskapsuppbyggnaden om det biologiska kulturarvet i skogen en angelägen uppgift (Skr. 2001/02:173), något som tidigare har förts fram av Riksantikvarieämbetet (Riksantikvarieämbetet 1997).

Riksantikvarieämbetet, som den centrala myndigheten för kulturmiljösektorn, vill med föreliggande idé- och handlingsprogram ytterligare lyfta fram och ta sitt ansvar i arbetet med skogens biologiska kulturarv.

Definition

Skogens biologiska kulturarv är ett ofta brukat begrepp, som endast undantagsvis har definierats. En heltäckande definition är inte möjlig att göra för tillfället, men med utgångspunkt i de ingående orden används begreppet på följande sätt i denna text:

- *Kulturarv* är såväl materiella som immateriella aspekter av det historiska arvet, som formats av människor genom tiderna, från forntid till samtid. Eftersom levnadsförhållanden har varierat över tid och mellan olika platser speglar kulturarvet samhällets och människors historia i en mångfald av uttrycksformer och spår (Prop. 1998/99:114).²
- *Biologisk* är den organiska delen av miljön och ingår som en levande del i landskapet. Eftersom det biologiska kulturarvet är levande, kännetecknas det av ständig förändring och kan inte läsas fast i ett statiskt läge.
- *Skog* räknas både som skogsmark enligt Skogsvårdslagens (SFS 1979:429) definition³ samt de områden eller miljöer som uppfattas som skog eller som del av ett skogslandskap.

Föreliggande program för det biologiska kulturarvet går nästan uteslutande in på skogens växtlighet, allt ifrån enstaka växtindivider till komplexa växtsamhällen. Andra organismgrupper, t.ex. djur, samt markförhållanden, t.ex. instabila brunjordar (Riksantikvarieämbetet 1997), kan naturligtvis också vara biologiska kulturarv. Trots att programmet inte specifikt behandlar dessa delar av skogens kulturarv så är principerna tillämpbara och det fortsatta arbetet bör även innefatta dem. Däremot omfattar programmet inte trädgårdar eller öppna jordbruksmarker, såsom betes- och slåttermarker i dagens odlingslandskap. De innehåller också ett biologiskt kulturarv, skapade av människor som de är, men är inte medtagna eftersom de inte ingår i

skogslandskapet. Det betyder dock inte att hänvisningar till agrar markanvändning saknas i programmet; skogen var en integrerad del av det förindustriella jordbruket, med bl.a. utmarksodlingar och myrslätter.

Syfte

Det biologiska kulturarvets tyngdpunkt ligger i människans relation till naturen. Människans nyttjande och omformande av skogen har skapat ett landskap med historiskt djup – dessa kulturhistoriska drag är av central betydelse för förståelsen av skogslandskapet. Skogens kulturmiljö berikas av samspelet mellan den biologiska miljön och kulturlämningarna. Därmed är tillvaratagandet av det biologiska kulturarvet en del i värnandet av rika kulturmiljöer. Arbetet med skogens biologiska kulturarv har därför följande mål:

- Skogens biologiska kulturarv ska bevaras, brukas och berikas.
- Förståelsen för skogens kulturhistoriska sammanhang ska öka.
- Den kulturhistoriska kunskapspotentialen hos skogens biologiska kulturarv ska värnas.

Detta idé- och handlingsprogram utgör grunden för hur dessa övergripande mål ska nås. Eftersom skogens biologiska kulturarv är tämligen okänt inleds programmet med en diskussion om vad ett biologiskt kulturarv är och hur man bedömer vad som är bevarandevärt. Vidare presenteras mer specifika strategier för hur skogens biologiska kulturarv ska tillvaratas. Strategierna behandlar identifiering av skogens biologiska kulturarv genom inventeringar och markanvändningshistoriska analyser; ett hållbart brukande av skogens biologiska kulturarv genom fornvårdande och hänsynstagande skötselåtgärder; utveckling av det biologiska kulturarvets betydelse för skogens sociala värden i samband med friluftsliv och rekreation. Kunskapsuppbyggnad ingår som en integrerad del i allt arbete med det biologiska kulturarvet, eftersom tillvaratagande av ett ständigt föränderligt kulturarv ytterst handlar om att bevara den ingående kulturhistoriska kunskapen.

Programmet för skogens biologiska kulturarv presenterar en blandning av idéer och konkreta åtgärder. De föreslagna åtgärderna är inte heltäckande, utan ska också fungera som en inspirationskälla i det fortsatta arbetet. Genomgående för ett framgångsrikt arbete är samverkan mellan de sektorer som berörs av skogens biologiska kulturarv – kulturmiljövården, naturvården, skogssektorn, inklusive enskilda skogsägare, och utbildningsväsendet.

Barktäkt i en gammal gran vid ett skogssamiskt viste, Ljulleldes, Arjeplog.
Foto: Lars Liedgren, Silvermuseet i Arjeplog.

Bedömning av skogens biologiska kulturarv

Enligt den inledande definitionen är skogens biologiska kulturarv den levande delen av det historiska arvet, som människor format från forntiden till samtid. Men vad innebär begreppet i konkreta termer? Denna fråga är central för arbetet med det biologiska kulturarvet, eftersom vi måste veta vad det är i skogen som vi ska tillvarata.

Vad är ett biologiskt kulturarv?

Det biologiska kulturarvet i skogen kan vara både naturligt förekommande arter och arter som förs in i Sverige. Exempel på det förstnämnda är den matta av starr som växer på en slåttermyr; starren växer på myren innan slåttern påbörjas, men den gynnas av nyttjandet och skötseln. En införd art är lärk, som planterats och sätts i Sverige sedan 1700-talet (Alströmer 1782), framför allt vid bruk och gods i södra och mellersta Sverige; utan människan skulle alltså lärk inte finnas spridd i landet. Det biologiska kulturarvet kan därtill ha status som fornlämning, t.ex. en tandvärkstall, och finnas med i Fornminnesregistret. Men det kan också vara ”bara” skog i bemärkelsen att det inte kan kopplas till någon kulturlämning i traditionell mening. Ett exempel är den skog som betas av boskap. Trädslagssammansättning och skogsstruktur påverkas av skogsbetet och skiljer sig ofta markant från en skog som inte betas – betesskogen är ett biologiskt kulturarv.

En annan aspekt av skogens biologiska kulturarv är närvaron eller frånvaron av avsikt i människans påverkan. Exemplet ovan med lärken visar på en tydlig avsikt i det medvetna införandet av arten. Även förändringen av slåttermyrens vegetation är avsiktlig; borttagandet av buskar, ris och mossor ökar starrmängden, som i sin tur ger större hömängder – precis det som bonden vill uppnå. Avsikten hänger ibland ihop med en direkt påverkan av enskilda växtindivider, såsom när ett lövträd hamlas för att få lövfoder. Men det hamlade trädet förändras också på ett sätt som inte är avsiktligt. Det lever oftast längre än ett ohamlat lövträd och är värd för andra arter, såsom fladdermöss och insekter. En annan oavsiktlig och indirekt förändring är gynnandet av svamparter i en betad skog eller då en kolbotten växer igen med ett tätt uppslag av gran. Dessa typer av påverkan – medföljande eller

gynnade arter och viss sorts igenväxning – räknas också som skogens biologiska kulturarv.

De här olika aspekterna utesluter inte varandra utan flera kan vara giltiga för det specifika kulturarvet, precis som några av exemplen visar. Det finns ett annat sätt att förstå skogens biologiska kulturarv; en indelning i olika biologiska nivåer. Indelningen täcker in allt från gener till en mosaik

Hamlad lind i trängt läge, Urshult, Småland. Foto: Håkan Nilsson, Riksantikvarieämbetet.

av bestånd i landskapet, och skulle kunna liknas vid de olika nivåerna som enskilda lösfynd, fornlämningar och hela kulturmiljöer utgör.

- *Gener*: Den svenska bäverstammens genetiska struktur är ett biologiskt kulturarv, eftersom bävern har återetablerat sig från ett antal individer, som 1922 planterades in från Norge (Pettersson m.fl. 1998). Bävern hade då varit utrotad i Sverige sedan mitten av 1800-talet p.g.a. intensiv jakt.
- *Individer*: Ett hamlat lövträd, en tall med spår av barktäkt och en syren vid en torplämning är exempel på när enskilda växtindivider är biologiska kulturarv i skogen.
- *Populationer (arter)*: Den enskilda individen är inte direkt förändrad, men hela populationsstrukturen har påverkats av människans aktiviteter i skogslandskapet. En rådjurspopulation som jagas så köns- och åldersstruktur ändras, eller ett tallbestånd som gallras så bara träd som är lika stora lämnas kvar, är därför biologiska kulturarv.
- *Bestånd (ekosystem)*: En betad skog med gamla tallar samt mycket gräs och örter i fältskiktet eller en utdikad torvmark med träd istället för myrvegetation är exempel där vegetationen på beståndsnivå är omformad. Det gör dessa områden i sin helhet till biologiska kulturarv. En mosaik av olika bestånd i skogslandskapet kan också vara ett biologiskt kulturarv.

Skogens biologiska kulturarv kan inte alltid snävt kategoriseras till den ena eller andra nivån, utan glider ibland mellan flera nivåer. Gemensamma faktorer för alla nivåer är de biologiska ”byggstenarna” – gener, individer eller arter – samt de processer som skapar och upprätthåller det biologiska kulturarvet och dess struktur. Det är inte avgörande för arbetet med skogens biologiska kulturarv om man bedömer den biologiska nivån för ett specifikt kulturarv, men det finns tre skäl till att de tas upp här. För det första ökar det medvetenheten om det biologiska kulturarvets stora variation och motverkar att man slentrianmässigt fokuserar på vissa nivåer, vanligtvis individnivån. För det andra påverkar kulturarvets nivå hur man praktiskt arbetar med det, både vad gäller identifiering och brukande. Generellt kan man säga att beståndsnivån är svårhanterlig, eftersom det biologiska kulturarvet på denna nivå är storskaligt och komplext. För det tredje finns en parallell indelning för den biologiska mångfalden, som är det centrala begreppet för naturvårdsarbetet.

Trots viss likhet med biologisk mångfald måste man komma ihåg att det biologiska kulturarvet inte är samma sak. Visserligen har delar av skogens biologiska kulturarv, t.ex. ett hamlat träd eller en betad skog, stor artdiversi-

Myr som utnyttjats som slåttermark i Aktse, Lappland.
Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

tet och därmed höga naturvärden. Dessutom är många av arterna i dessa hävdade miljöer hotade; kulturmiljövården och naturvården kan då samverka. Men skogens biologiska kulturarv innefattar även contortaplanteringar och ”granåkrar”, som är exempel på det moderna skogsbrukets skogar utan höga naturvärden. Skillnaden i perspektiv mellan kulturmiljövården och naturvården kan åskådliggöras med ett exempel där de hamnar i konflikt med varandra: nationalparken Stenshuvud i Skåne. I nationalparkens norra del finns ett område med främmande träd och buskar, däribland Hälleviks arboretum, som planterats i början av 1900-talet av dåvarande länsträdgårdsmästaren (SNFS 1986:3). Enligt den naturvårdsinriktade skötselplanen ska huvuddelen av dessa växter tas bort (Naturvårdsverket 1987), eftersom de minskar nationalparkens naturvärde. Ur kulturmiljövårdens synvinkel är arterna däremot ett biolo-

giskt kulturarv med kulturhistoriska värden som bör bevaras.

Den avgörande skillnaden mellan det biologiska kulturarvet och den biologiska mångfalden är att kulturarvet definitionsmässigt knyts till människans nyttjande av skogslandskapet (Tabell 1; se också *Kulturmiljövård i skogen* [Skogsstyrelsen/Riksantikvarieämbetet 1992]). Resursutnyttjande och markanvändning har format det biologiska kulturarvet i skogen. Den fysiska företeelsen – kulturarvet som lämning – går därför sällan att separera från dess funktion och därtill hörande processer. Detta beror på att det biologiska kulturarvet är levande och i ständig förändring, antingen i en formande, upprätthållande eller nedbrytande process. På så sätt är processen, såsom ett kulturhistoriskt riktigt brukningssätt, väl så viktigt i arbetet med det biologiska kulturarvet.

Tabell 1. Skogens kulturhistoria, grupperat utifrån olika sorters nyttjande, tillhörande biologiska kulturarv och exempel på kulturlämningar knutna till nyttjandeformerna. Observera att tabellen inte ska ses som en fullständig redovisning, och att olika sorters nyttjande kan ha pågått i samma område under samma tid.

Kategorier av nyttjande	Olika sorters nyttjande samt tillhörande biologiska kulturarv	Kulturlämningar knutna till olika nyttjande ¹
Jakt och fångst	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Jakt och fångst</i>: djurpopulationers köns- och åldersstruktur, genetiska sammansättning och utbredning ändras; arter förs in i landet eller blir utrotade • <i>Viltfoder</i>: ändring av vegetationssammansättning för att locka till sig vilt 	Fångstanläggning övrig; fångstgrop; fångstgrops-system
Samisk mark-användning	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Rensköttsel</i>: bete och tramp ändrar skogens trädslagssammansättning och markvegetation, speciellt där renar samlas för mjölkning eller skiljning • <i>Vedtåkt</i>: trädskikt glesas ut och andelen död ved minskar; nedflyttning av trädgränsen • <i>Barktäkt</i>: täkt av innerbark på tallar; täkt av bark på övriga trädslag 	Kåta; rengärda; renvall Naturföremål/-bildning med tradition
Bondens utmarks-nyttjande	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Utmarksodling</i>: röjning, gödsling, markbearbetning och odling förändrar jordmånen och påverkar efterföljande vegetation • <i>Svedjeodling</i>: huggning, bränning och odling ger avvikande bestånd • <i>Skogsbete</i>: betesbränningar, bete och tramp ändrar skogens trädslagssammansättning, markvegetation, insektsfauna och svamparter • <i>Myrslåtter</i>: röjning, slåtter och dämning eller över-silning ändrar myrens vegetation och insektsfauna • <i>Övrigt vinterfoder</i>: insamling av löv, grankvistar, mossar, lavar o.s.v. ändrar trädens utseende och vegetationssammansättningen • <i>Järnframställning</i>: myrmalmstäkt förändrar myren; huggning av ved för kolning ger avvikande bestånd 	Fossil åker; röjningsröse Fäbod; färdväg; ristning, medeltid/historisk tid Dammvall; dike/ränna; husgrund, historisk tid Blästplats; brott/täkt; kol-ningsanläggning
Bergsbruk och skogsbruk	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Metallframställning</i>: huggning av ved som gruvved och för kolning ger avvikande bestånd, successivt allt yngre och mer enskiktade; effekter av fördämningar på omkringliggande skog • <i>Dimensionsavverkning</i>: utsynade träd bleckas; plockhuggning av stora tallar ändrar åldersstruktur och trädslagssammansättning; huggning med yxa vintertid ger höga stubbar 	Dammvall; gruvhåll; gruv-område; hytta; kolningsan-läggning Dammvall; flottnings-anläggning; husgrund, historisk tid; träindustri

Forts. nästa sida

<p><i>forts.</i> Bergsbruk och skogsbruk</p>	<p><i>forts. Tabell 1.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Pottaske- och tjärtillverkning</i>: huggning av visst träslag eller vissa träd samt stubbrytning ändrar trädslagssammansättningen och markvegetationen; tillverkningen kan ge skador på träd i närheten av framställningsplatsen • <i>Brandbekämpning</i>: borttagande av brand som störningsfaktor ger mer underväxt, speciellt gran; trädslagssammansättning, åldersstruktur, slutenhet och markvegetation ändras • <i>Dikning</i>: trädbevuxna våtmarker blir torrare; trädslagssammansättning och markvegetation ändras • <i>Mekaniserad skogsskötsel</i>: stora hyggen, hyggesrensning, markberedning, plantering, röjning, herbicidanvändning, gödsling och gallring ger enskiktade, välslutna bestånd, ofta med ett träslag och utan underväxt; contortatall införs och planteras 	<p>Kemisk industri⁵</p> <p>Dike/ränna</p>
<p>Maktens markanvändning</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Gods och herresäte</i>: djurgård med siktlinjer och anpassad skogsskötsel för jakt; arter förs in i landet; trädgårdsväxter, fruktträd och/eller vårdträd vid torp • <i>Militären</i>: plantering av vissa trädarter för att få virke till flottan; övningsområden, ofta stadsnära skogar utan rationell skogsskötsel och med sönderskjutna träd • <i>Vetenskap</i>: arboretum⁶; utlagda experiment och provytor för kunskapsinsamling, ibland speciellt uppmärksatta eller med särskild skötsel 	<p>Lägenhetsbebyggelse; park-/trädgårdsanläggning; slott/herresäte</p> <p>Militär anläggning, övrig; stridsvärn</p> <p>Park-/trädgårdsanläggning</p>
<p>Landskaps-gestaltning⁷</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Friluftsliv</i>: bildande av stadsskogar och nationalparker med anpassad skötsel för friluftsliv • <i>Naturvård</i>: bildande av nationalparker och naturreservat; skötselprincipen "lämnas för fri utveckling" ändrar åldersstruktur och trädslagssammansättning; vissa anpassningar för besökare • <i>Kulturmiljövård</i>: fornminnesvårdande skötsel ger gläntor och avvikande vegetation 	

Det biologiska kulturarvet är informations- och kunskapsbärare, dels genom att människan förmedlar information med sitt formande av skogen, dels att skogen i sig själv bär kunskap om människans brukande och kulturhistoriska sammanhang. Exempelvis förmedlar ett träd som bleckats med en stigmarkering information till människorna som färdas på stigen, samtidigt som

trädet bär på kunskap om vilket år det bleckades. Informationsförmedlingen är förknippad med kulturarvets immateriella drag – ytterligare en faktor som skiljer det biologiska kulturarvet från den biologiska mångfalden. De immateriella aspekterna är ständigt närvarande i det biologiska kulturarvet, och lyfter fram betydelsen av en sammanhållen syn på kulturmiljön. Ortnamn, natursyn och kunskap är några exempel på detta:

- Ett ortnamn, som Svedjan, härrör från en sorts markanvändning – svedjebruk – som skapat ett biologiskt kulturarv i form av ett bestånd med mycket aspar och björkar (Segerström 1995). Här hör namnet, markanvändningshistorien och dagens skogsbestånd ihop och förstärker varandra. Vidare syftar naturnamnet Pirkkiö, d.v.s. Björkön, i Torne älvs mynning, på en biologisk företeelse, björkarna på ön. Även om björkdungarna inte direkt skapats genom en viss markanvändning så innebär öns namn att de kan betraktas som ett biologiskt kulturarv.
- Natursynen, mer specifikt synen på skogens värde och nyttjande, ändrades under 1800-talets lopp i södra Norrlands inland (Eriksson-Treter 2002, Eriksson-Treter & Persson 2002). Skogen sågs tidigare som en abstrakt men mångsidig resurs, där resursutnyttjandet i form av bete eller timmerhuggning var av värde. I och med skogsbrukets ökande betydelse och 1800-talets skiftesprocesser, kom skogen att ses mer som fysiskt av-

Rågångar och skogsskiften i Galtström, Medelpad. Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

gränsade platser där alla resurser hörde till platsens ägare. Dessa skogsskiften avgränsas med rågångar – ofta korridorer utan träd – som strukturerar upp skogslandskapet. Landskapsstrukturen med dess rågångar utgör på så sätt ett biologiskt kulturarv som speglar det nya synsättet som växte fram under 1800-talet.

- Kunskapen om när det är bäst att dämna upp en slättermyr är ett immateriellt kulturarv som direkt kan kopplas till skogens biologiska kulturarv, i detta fall, starrbevuxna dammyrar (Levander 1943). Detsamma gäller kunskapen om vilka träd som passar för barktäkt (Zackrisson m.fl. 2000). Dessa exempel tillsammans med det traditionella kunnandet om växters användningsområden, t.ex. att tätört användes för att göra mjölk tjockflytande och att mattlummerns sporer användes på apoteken för att trilla piller (medicin) så att de inte klubbade ihop, ingår också i det etnobiologiska kunskapsfältet (Svanberg 1998, Pettersson m.fl. 2001).

Det biologiska kulturarvet, som det är definierat och beskrivet här, medför att det mesta i skogslandskapet omfattas av begreppet. Trots det ska begreppets öppenhet inte ses som försök till en helhetsbeskrivning av skogens biologiska kulturarv. Valet av ett omfångsrikt begrepp motiveras istället av att synen på vad som är ett kulturarv förändras allteftersom dagens människor formar morgondagens skogslandskap. Dessutom medför dagens begränsade kunskapsläge om skogens kulturhistoria att det är nödvändigt att vara öppen för hur skogens biologiska kulturarv ser ut. Begreppets omfattning medför att det är svårt att avgränsa, både mot annat kulturarv och mot det som är ”natur”. Det är därför viktigt att komma ihåg att människans nyttjande av skogslandskapet är begreppets kärna. För att skogens biologiska kulturarv ska bli hanterbart i det praktiska arbetet måste det dock avgränsas ytterligare. Det görs genom att ta ställning till vilka delar av det biologiska kulturarvet som är bevarandevärda.

Vad är värt att tillvarata?

Skogen är ett kulturlandskap med mängder av biologiskt kulturarv. Allt biologiskt kulturarv kan inte tas tillvara; allt är inte ens värt att tillvarata. Men vad är bevarandevärt – i ett kulturhistoriskt perspektiv? Nära förknippat med denna fråga är *hur* det biologiska kulturarvet ska tillvaratas, eftersom allt kulturarv inte lämpar sig att ta tillvara på samma sätt. För att kunna avgöra detta måste man bedöma det biologiska kulturarvets egenskaper samt göra en samlad värdering av dem.

Värderingen är beroende av hur man bedömer och väger ihop kulturarvets olika egenskaper. Eftersom kunskap, intresse och andra personliga aspekter ingår i bedömningen av kulturarvet, är värderingsprocessen subjektiv och beroende av betraktarens perspektiv. Det är därför troligt att den som bor i eller brukar ett område upplever och bedömer kulturarvet annorlunda än vad en kulturmiljövårdande institution gör. Vem ska då göra värderingen? Eftersom skogens biologiska kulturarv är en angelägenhet för alla (se Kulturminneslagens 1 §; SFS 1988:950), är delaktighet och dialog vid värderingsprocessen viktig. För att utveckla medborgarinflytandet och samverkan med det omgivande samhället i arbetet med skogens biologiska kulturarv bör erfarenheter från Agenda kulturarv⁸ samt projekten om storstädernas kulturmiljö och det industrihistoriska kulturarvet tillämpas (Riksantikvarieämbetet 2001, Riksantikvarieämbetet 2002b).

Formuleringen om fornlämningar i Kulturminneslagen är möjlig att ha som utgångspunkt i diskussionen om värdering av skogens biologiska kulturarv: "lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna" (SFS 1988:950). Texten kan användas som vägledning, men det finns två skäl att inte tillämpa den ordagrant. För det första används tidsperioden "från forntid till samtid" för kulturarvsbegreppet, inte bara "forna tider" som i lagtexten om fornlämningar. För det andra måste man ta hänsyn till att det biologiska kulturarvet på ett eller annat sätt är hävdberoende. Det innebär att det biologiska kulturarvets existens och värde är beroende av att kulturmiljöerna brukas, och inte är "varaktigt övergivna", som fornlämningar måste vara. Kvar av formuleringen är "tillkommit genom äldre tiders bruk", som kan användas som ett grundläggande kriterium för bedömning av skogens biologiska kulturarv. Det kulturarv som uppkommit genom ett nyttjande som inte längre är i fullt, rationellt och ekonomiskt bruk är på så sätt intressant att arbeta vidare med. Berättar kulturarvet dessutom något väsentligt om sin tid och dess människor har det ett kulturhistoriskt värde.

För en fortsatt värdering måste kulturarvets egenskaper – kvaliteter av olika slag – bedömas. Egenskaperna som lyfts fram i olika sammanhang varierar, men likheter är också stora, t.ex. mellan fornlämningar (Carlie & Kretz 1998), byggnader (Robertsson 2002), industrihistoriska lämningar (Riksantikvarieämbetet 2001), samt äldre fodermarker och andra biotoper i kulturlandskapet (Ekstam & Forshed 1996, Götmark m.fl. 1998). För värdering av skogens biologiska kulturarv är det relevant att använda kriterier med olika bakgrund. Följande egenskaper hos kulturarvet kan ingå som bedömningskriterier för en fortsatt värdering:

- *Förekomst och representativitet:* Det unika är genom sin begränsade förekomst ofta värdefullt, speciellt om det samtidigt är karaktäristiskt för en idé eller händelse. Visingsös ekplantering, som symbol för statsmakten i landskapet, är exempel på en unik och monumental lämning. Betydelsen av ett vanligt förekommande kulturarv ligger däremot i att det är representativt för en tidsperiod eller ett geografiskt område. Det som har varit vanligt men blivit sällsynt p.g.a. ändring av nyttjandet eller förstörelse av kulturarvet är särskilt viktigt att ta tillvara.
- *Välbevarade kulturarv och samband:* Det biologiska kulturarvets bevarandegrad, d.v.s. om det är lite eller kraftigt förändrat, har betydelse för dess värde. Samband, antingen rumsliga, kronologiska, funktionella eller ideologiska, mellan olika typer av kulturarv inverkar också på bedömningen. Sambanden underlättar förståelsen av landskapets kulturhistoria; detta är särskilt påtagligt där kulturlämningar samspelar med den biologiska miljön så att landskapets historia blir direkt läsbar.
- *Pedagogisk tydlighet:* Denna egenskap är kopplad till läsningen av landskapet. Det är naturligtvis positivt för värdet om kulturarvet och kulturmiljöns samband är synliga och lättförståeliga utan fackkunskaper.
- *Komplexitet och homogenitet:* Dessa begrepp är mångtydiga att använda vid värdering. En homogen kulturmiljö kan vara positiv i bemärkelsen att den är tydlig och lätt att förstå. Komplexitet, i form av en mosaik av spår från olika tidsperioder, är svårare att tyda, samtidigt som den åskådliggör ett historiskt förlopp.
- *Avsaknad av andra källor:* Det biologiska kulturarvet är en potentiell, vetenskaplig källa till kulturhistorisk kunskap och är av särskild betydelse om andra källor saknas. Exempelvis fungerar trädens årsringar som ett arkiv över vad som hänt ett enskilt träd eller ett skogsbestånd.
- *Tillgänglighet:* I ett socialt och pedagogiskt perspektiv är det gynnsamt om det biologiska kulturarvet är lättillgängligt. Det gäller i första hand fysiskt – att kunna nå fram, se och uppleva kulturmiljön. Tillgänglighet är också en fråga om att visuellt och känslomässigt kunna tillägna sig kulturarvet. Ett vackert landskap är lättare att ta till sig än ett landskap som upplevs som fult och förött. Här måste man dock tänka på att inte förstöra viktiga miljöer bara för att de berättar om historiska händelser som vi inte tycker om eller inte vill minnas i dagsläget.

- *Biologisk funktion*: Ett bestånds höga artrikedom eller ett ekosystems funktion i form av viktiga processer, såsom skogsbrand, kan vara ett kriterium som förstärker de kulturhistoriska egenskaperna.

Utifrån dessa egenskaper görs en samlad värdering av skogens biologiska kulturarv. Värdena – strukturerade efter kulturarvets samhällsrelevans – kan delas upp i vetenskapligt värde, pedagogiskt värde och det nutida upplevelsevärdet (Carlie & Kretz 1998). Det vetenskapliga värdet är beroende av den käll- och kunskapsrelaterade potentialen i kulturarvet. Medan det pedagogiska värdet utgår från kulturarvets förmåga att ge oss ökad förståelse för samhället och människors liv i det förflutna, är det nutida upplevelsevärdet knutet till hur dagens människor kan uppleva kulturmiljöer som vackra, fantasieggande eller rogivande. Upplevelsevärdet bygger därför på enskilda människors känslor, och inte på själva kulturmiljöerna som de andra två värdena gör. En egenskap som ”avsaknad av andra källor” är naturligtvis av större betydelse för det vetenskapliga värdet än för upplevelsevärdet, medan det är tvärtom med egenskapen ”tillgänglighet”. De tre delvärdena är dock vanligtvis relaterade till varandra.

En aspekt av det pedagogiska värdet bör särskilt lyftas fram i samband med det biologiska kulturarvet. Det pedagogiska värdet rör nämligen inte bara förståelsen av det förflutna; det är också förknippat med existentiella och samhällskritiska frågor. Att skogen brukats på olika sätt under historiens gång innebär att den även framgent kan brukas på olika sätt. Därmed ger kunskap om skogens historia fler möjligheter att nyttja skogens resurser i framtiden. Samtidigt tydliggörs vårt ansvar för kommande generationer, eftersom vi skapar det som de får ärva.⁹

Värdering är det första steget i arbetet med att tillvarata skogens biologiska kulturarv. Bedöms kulturarvet vara kulturhistoriskt värdefullt blir nästa steg att bestämma hur man tillvaratar det. Tillvaratagandet hör emellertid samman med kulturarvets värde; beroende på vad värdet består i tillvaratas det genom identifiering, bevarande och brukande eller utveckling av dess sociala betydelse. I praktiken är dessa två steg – värdering och tillvaratagande – integrerade med varandra. Eftersom det krävs underlag för att avgöra om ett biologiskt kulturarv exempelvis är sällsynt, representativt eller välbevarat kommer värderingen vara beroende av en parallell kunskapsuppbyggnad i form av identifiering och skogshistorisk forskning. När kunskapsunderlaget ökar kan värderingen av ett kulturarv därför komma att ändras. Växelverkan mellan värdering och tillvaratagande av skogens biologiska kulturarv måste alltså tillåtas i arbetsprocessen.

Att tillvarata skogens biologiska kulturarv

I föregående avsnitt delades det biologiska kulturarvet upp i tre värden – vetenskapligt värde, pedagogiskt värde och det nutida upplevelsevärdet. Dessa värden är i sin tur förknippade med olika strategier för hur man tillvarata skogens biologiska kulturarv. Det vetenskapliga värdet handlar om den kulturhistoriska kunskapspotential som finns i det biologiska kulturarvet. Identifiering av vad som finns och hur har det uppstått är därför ett viktigt steg att tillvarata det biologiska kulturarvets vetenskapliga värde. För det pedagogiska värdet är synliggörandet av kulturmiljöer och de kulturhistoriska sammanhangen av större betydelse. Detta värde tillvaratas genom att bevara och bruka skogens biologiska kulturarv. Nära kopplat till det pedagogiska värdet är upplevelsevärdet, som tillvaratas genom utveckling av det biologiska kulturarvets sociala aspekter och dess roll för rekreation och friluftsliv. De tre strategierna integreras vanligtvis när ett specifikt biologiskt kulturarv ska tillvaratas. Ansvaret för arbetet att tillvarata skogens biologiska kulturarv ligger däremot på olika aktörer. Detta avsnitt inleds med en kort genomgång av vem som gör vad i arbetet med skogens biologiska kulturarv.

Vem tillvaratar skogens biologiska kulturarv?

Skogen är ett gemensamt kulturarv som angår oss alla. De samhällssektorer som berörs direkt är kulturmiljövården, naturvården och skogssektorn, men även utbildningsväsendet är delaktig. Det är dock bara en del av arbetet som sker inom centrala och regionala institutioner. Huvuddelen av skogens biologiska kulturarv brukas istället av skogsägare och andra människor som lever och vistas i skogslandskapet. Skogsägarnas insatser och det lokala engagemanget är en nödvändig del i tillvaratagandet av skogens kulturvärden.

Riksantikvarieämbetet har en övergripande roll i det fortsatta arbetet med skogens biologiska kulturarv. Som central myndighet för kulturmiljövården ska Riksantikvarieämbetet öka medvetenheten om det biologiska kulturarvet inom berörda sektorer. En ökad medvetenhet påverkar i sin tur attityder och beteenden som är positiva för det biologiska kulturarvets bevarande och brukande. En av Riksantikvarieämbetets viktigaste uppgifter

blir därför att stå för den kulturhistoriska kompetensen om det biologiska kulturarvet. Kompetensen är nödvändig för att man ska vara trovärdig i mötet och dialogen med de andra aktörerna.

Ett sätt att öka medvetenheten om det biologiska kulturarvet är utbildningsinsatser. Bortsett från utbildning riktad till verksamma inom de olika sektorerna, är skolor och högskolor viktiga aktörer. Genom att föra in det biologiska kulturarvet i utbildningen på olika nivåer kan medvetenheten och kunskapen långsiktigt öka. Kunskapsuppbyggnad handlar emellertid inte bara om förmedling av det redan kända. Det innebär också forskning och en vetenskaplig diskussion om det biologiska kulturarvets karaktär och betydelse på högskolor, universitet och myndigheter.

Det praktiska arbetet med att tillvarata skogens biologiska kulturarv kan delas upp i två delar: en intensiv del, som ofta rör skydd av ett specifikt område; en extensiv del som ingår i ett ekonomiskt skogsbruk. Det intensiva, skyddsinriktade tillvaratagandet, t.ex. i form av kultur- och naturreservat, delas av kulturmiljövården och naturvården på central och regional nivå. Länsstyrelserna har på så sätt en betydelsefull roll att aktivt jobba med skogens biologiska kulturarv, men även Naturvårdsverket berörs av detta arbete. Här kan kommunerna också göra insatser genom att ta hänsyn till skogliga kulturmiljöer i planarbetet.

Det mer extensiva tillvaratagandet av det biologiska kulturarvet sker dagligen i skogen, i samband med skogsbrukets skötselåtgärder. Markägare, allt från Sveaskog och skogsbolag till enskilda skogsägare är på så sätt direkt involverade i detta arbete. Skogsvårdsorganisationen, både Skogsstyrelsen och de regionala skogsvårdsstyrelserna, är en viktig länk för att koppla ihop skogssektorn och kulturmiljövården. Idag sker det bl.a. i de olika Skog & Historia-projekten runt om i Sverige. Läns museerna deltar ofta i samarbetet, och den lokala kunskapsuppbyggnaden som pågår inom projektet är viktigt för tillvaratagandet av skogens biologiska kulturarv.

Med rådgivning når skogsvårdsstyrelserna många skogsägare; ökad medvetenhet och kunskap hos skogsvårdsorganisationen om det biologiska kulturarvet kan därför påverka skogsbruket i positiv riktning på stora skogsarealer. LRF Skogsägarna, som samordnar landets skogsägarföreningar, är en annan viktig aktör för att nå ut i hela landet. Detsamma gäller ideella föreningar, såsom Svenska Naturskyddsföreningen, Sveriges Hembygdsförbund, Svenska Turistföreningen, Friluftsrämjandet, Föreningen Skogen (f.d. Sveriges Skogsvårdsförbund) och Skogshistoriska Sällskapet. Den lokala förankringen, tillsammans med kunskap och intresse, som flera av dessa föreningar har, är värdefullt i tillvaratagandet av det biologiska kulturarvet.

Likaså representerar flera av föreningarna människor som använder skogslandskapet för friluftsliv.

Alla aktörer som berörs av skogens biologiska kulturarv har olika perspektiv, arbetssätt och målgrupper. Dialog och samverkan mellan dem är därför viktig för att optimera arbetet. Dessutom är dialog mellan de statliga myndigheterna och allmänheten, här i form av skogsägare och ideella föreningar, betydelsefull för att alla ska vara delaktiga samt känna ansvar och lust i tillvaratagandet av det biologiska kulturarvet.

Identifiering av skogens biologiska kulturarv

Grundläggande i arbetet med skogens biologiska kulturarv är att ta reda på vad som finns och hur det uppstått. Genom att identifiera kulturarvet tas delar av dess vetenskaplig värde tillvara och vår kunskap om skogens kulturlandskap ökar. Identifieringen bör göras med olika ambitioner, dels på en mer övergripande nivå genom inventeringar, dels mer detaljerat genom historiska analyser av olika slag. Olika aktörer är involverade i identifieringen. Även om det praktiska arbetet sällan ligger på de centrala myndigheterna så har de stort ansvar att driva på arbetet med identifieringen av skogens biologiska kulturarv.

De punkter som tas upp här är viktiga för identifieringen av det biologiska kulturarvet i skogslandskapet. Lokalt och regionalt ska förslagen dock inte ses som det enda som behöver göras; istället ska de användas som inspiration för att hitta nya vägar att arbeta på. Dessutom är metoder för att identifiera det biologiska kulturarvet utvecklade; metodutveckling, inklusive uppföljning och utvärdering, behövs därför parallellt med identifieringen.

- Det biologiska kulturarvet infogas i Skog & Historia-inventeringarna. Eftersom kunskap om vad som är ett biologiskt kulturarv är direkt avgörande för möjligheten till identifiering i fält, bör inventeringarna koncentreras till vissa kategorier som dels är lätta att identifiera, dels är regionalt relevanta. Exempel är träd med ristningar eller barktäkter, skogliga försöksytor och syrener eller fruktträd vid bebyggelselämningar. Riktlinjer för inventering och registrering tas fram länsvis så snart som möjligt. Riktlinjerna utarbetas av de aktörer som ingår i Skog & Historia-projekten.
- Möjligheterna att ta med det biologiska kulturarvet vid olika typer av skogliga inventeringar bör ses över. Exempel på inventeringar som kan komma ifråga är Riksskogstaxeringen vid SLU och skogsvårdsorganisa-

tionens Polytax-inventering. Inventeringarna kan i så fall behövas ändras för att de ska vara lämpliga för identifiering av det biologiska kulturarvet. Dessutom måste det klargöras vad av det biologiska kulturarvet som kan komma att tas med.

- Skogshistoriska studier i ett fåtal naturreservat och nationalparker visar att dessa skogsområden nyttjats av människor under lång tid, och att markanvändningen skapat kulturhistoriska värden (Winberg 1997, von Stedingk 1999, Nordström 2003, Östlund m.fl. 2003). Noggranna kulturhistoriska inventeringar ska därför göras i dessa typer av områden. Inventeringarna ska omfatta både skogens biologiska kulturarv och alla sorters kulturlämningar. Det finns tre skäl som motiverar detta. För det första hör naturvärdena ofta ihop med att skogsområdet inte brukats med moderna skogsbruksmetoder. Det betyder också att äldre spår av människans nyttjande inte har förstörts utan finns kvar i högre grad än i omgivande skogslandskap. För det andra innebär skyddet av naturreservat och nationalparker visserligen att kulturlämningarna inte utsätts för något direkt hot, men de hotas av glömska eftersom områdenas "naturlighet" och orördhet poängteras i informationsmaterial. Det biologiska kulturarvet hotas dessutom när områdena regelmässigt lämnas för fri utveckling. Kunskap om de kulturhistoriska värdena ska utgöra underlag för områdenas skötselplaner samt revideringar av dem; skötselplanerna ska utformas så att både kultur- och naturvärdena tillvaratas. För det tredje har dessa områden stor betydelse för friluftsliv och rekreation. Att känna till ett skogsområdes kulturhistoria är viktigt för att förstå varför skogen ser ut som den gör – upplevelsen kan på så sätt stärkas. Ansvar för inventeringar av dessa områden ligger på myndigheter, såsom länsstyrelserna.
- I kombination med den kulturhistoriska inventeringen ovan görs en fördjupad markanvändningshistorisk analys av naturreservat och nationalparker. Den ska omfatta genomgång och sammanställning av historiskt kartmaterial, annat källmaterial samt tidigare genomförda inventeringar och undersökningar. För nationalparkerna bör också en vegetationshistorisk undersökning, t.ex. med hjälp av pollenanalys och dendrokronologi, genomföras. Resultaten av den markanvändningshistoriska analysen ligger sedan till grund för områdets skötselplan, som utformas så att det biologiska kulturarvet och andra kulturhistoriska värden tillvaratas. Undersökningen prioriteras i första hand då nya naturreservat och nationalparker bildas; finansieringen av analysen ska ingå i kostnaden för områdets avsättning. I andra hand görs den markanvändningshistoriska

En tydlig vegetationsskillnad syns mellan fjällbjörskogen och renvallen, som börjat slya igen efter att inte ha utnyttjats aktivt under de senaste 60 åren. I förgrunden syns lämningen efter en källargrop. Låddejåkkå, Lappland. Foto: Håkan Nilsson, Riksantikvarieämbetet.

analysen vid upprättandet eller revidering av skötselplaner för redan avsatta områden. Ansvariga för detta är berörda myndigheter, d.v.s. länsstyrelser eller kommuner då det gäller naturreservaten och Naturvårdsverket för nationalparkerna.

- Vid arkeologiska undersökningar dokumenteras det biologiska kulturarvet som finns i anslutning till kulturlämningar; exempel är kulturväxter vid en bebyggelselämning. Noggrann dokumentation är viktigt, eftersom det biologiska kulturarvet, precis som de arkeologiska lämningarna ska ses som kulturhistoriska dokument över vad som hänt på platsen. Ansvariga för detta är kulturmiljösektorns institutioner.
- Åtskilligt med material av kulturhistorisk och skoglig karaktär finns insamlat vid fornminnes-, Skog & Historia- och nyckelbiotopsinventeringarna. Dessutom finns olika typer av biologiska inventeringar samt planeringsmaterial för skogsbruket, t.ex. skogsbruksplaner. Detta material bör

kunna användas för en vidare analys med avseende på identifiering av det biologiska kulturarvet, men metoder för denna typ av analyser är ännu inte utprovade. Förslagsvis väljs vissa områden ut för pilotstudier där inventeringsresultat och skogsbruksplaner kopplas ihop. Materialet analyseras geografiskt för att fånga in det biologiska kulturarvet på olika nivåer, allt från enskilda växtindivider till skogsstruktur. Utvärdering av metoden görs med riktade inventeringar av det biologiska kulturarvet i de studerade områdena. Analysen bör initialt testas i län eller regioner där inventeringsunderlaget och övrigt material är lättillgängligt, där delar av materialet redan sammanförts, t.ex. på Gotland och i Östergötland, eller där biologiska inventeringar med kulturhistorisk anknytning redan gjorts, såsom i Värmland och Uppland.¹⁰

Brukande av skogens biologiska kulturarv

Som motvikt till den storskaliga likriktningen av skogen som statliga landskapsomvandlingar och industriellt skogsbruk leder till måste landskapets historiska och lokala förankring tillvaratas – skogens biologiska kulturarv måste bevaras och brukas. Samtidigt lyfts de pedagogiska värdena fram då skogens samhällsbetydelse och utvecklingshistoria blir lättare att förstå. Men det finns två frågeställningar som är viktiga att förhålla sig till innan man sätter igång med skötselåtgärder för att tillvarata skogens biologiska kulturarv. Den första handlar om relationen mellan bevarande och brukande, och dess koppling till begreppet autenticitet; den andra rör vad man har som mål med skötseln. Båda dessa frågeställningar hör ihop med kulturarvets egenskaper och hur man värderar dem.

Bevarandet och brukandet av kulturmiljöer innebär nästan alltid att de förändras. För att minimera förändringarnas negativa konsekvenser för kulturarvet är varsamhet och respekt två viktiga principer inom kulturmiljövården (Robertsson 2002). Eftersom det biologiska kulturarvet är levande och därmed mycket föränderligt ställs problematiken på sin spets; en skötselåtgärd förändrar det biologiska kulturarvet lika mycket som om man avstår från att göra något. Ett långsiktigt brukande av det biologiska kulturarvet leder successivt till att dess ursprungliga delar byts ut mot nya, t.ex. träden i ett skogsbestånd dör medan nya träd växer upp. Är det endast de ursprungliga träden som är ett biologiskt kulturarv, och när de väl försvinner så är också kulturarvet borta? Det biologiska kulturarvet tillvaratas i så fall genom att ge dem förutsättningar att leva kvar så länge som möjligt. Räknas också de nya träden som ett kulturarv? Eller är det rent av det kulturhistoriska

brukandet, som skapade och återskapar skogsbeståndet, som är ett kulturarv? Då är brukningsprocessen och kulturarvets dynamik i fokus för bevarandearbetet, även om det huvudsakligen gäller rekonstruktion av ett försvunnet brukande.

Dessa frågor är förknippade med begreppet autenticitet, som kan beskrivas med orden äkthet, ursprunglighet, tillförlitlighet och aura (Myrberg 2002). Begreppet är relativt – beroende av tid och kultur – och vad autenticiteten består i måste därför bedömas i varje enskilt fall. Vid bedömningen tittar man på kriterier som form, material, kontext, funktion och avsikt. De är också användbara för att diskutera hur det biologiska kulturarvets autenticitet påverkas om det brukas eller lämnas obruakat. Utan skötselåtgärder växer en gles, talldominerad betesskog igen med granar, d.v.s. kriterierna form och material ändras. Med ett fortsatt brukande, kanske inom ramen för ett kulturresevat, blir betesskogens utseende detsamma, men betet har en annan funktion och avsikt än tidigare. I vilket fall är det biologiska kulturarvet mest autentiskt? Ett generellt svar är varken möjlig eller önskvärd att ge, just p.g.a. det biologiska kulturarvets mångskiftande och föränderliga karaktär. Medvetenhet om denna problematik i förhållande till det enskilda biologiska kulturarvet är dock viktig.

Kulturarvets egenskaper och värde kan vara till god hjälp för att ta ställning till vilka aspekter av det biologiska kulturarvet som ska tas tillvara. Exempelvis görs bara minimala insatser i ett välbevarat kulturarv med stort vetenskapligt värde medan ett kulturhistoriskt brukande bedöms viktigare då tillgänglighet och pedagogisk tydlighet ger ett högt upplevelsvärde för besökande människor. Målet med tillvaratagandet av det biologiska kulturarvet ska därför utgå från dess egenskaper och vara relevant för de värden som ska bevaras eller utvecklas, i varje enskilt fall. De uppställda målen måste också anknyta till de praktiska möjligheterna, t.ex. ekonomiska förutsättningar, att nå dem, samt eventuella hotbilder. Den individuellt anpassade målformuleringen ska vara så tydlig att den kan användas för att styra skötseln; målet delas därför upp i ett kvalitetsmål, d.v.s. det som ska uppnås, och ett skötselmål, d.v.s. hur det ska uppnås, med precisering i tid och rum (se vidare i Ekstam & Forshed 1996). Även dokumentation och uppföljning styrs av målet med det enskilda kulturarvet.

Precis som vid identifiering av det biologiska kulturarvet kan förutsättningar skapas för brukande med olika ambitioner, å ena sidan genom att skogsområden skyddas, å andra sidan inom ett ekonomiskt hållbart skogsbruk. Olika aktörer är ansvariga och delaktiga i detta arbete. De förslag som presenteras ska dels förstås som konkreta åtgärder för att bruka det

biologiska kulturarvet, dels fungera som inspiration till vad som ytterligare kan göras lokalt eller regionalt.

- Kulturresevat bildas för att bevara ”värdefulla kulturpräglade landskap” (SFS 1998:808; se också Riksantikvarieämbetet 2002c). Beaktandet av skogen – utmarken – och dess biologiska kulturarv är en självklarhet då områden väljs ut som kulturresevat. Skogen behandlas precis som resten av kulturlandskapet; det betyder en adekvat undersökning vid den kulturhistoriska utredningen och upprättandet av en skötselplan. Skötseln sker utifrån ett kulturhistoriskt perspektiv så att skogsmiljöns kulturvärden bibehålls så långt som möjligt; vad detta innebär i praktiska termer bestäms av den kulturhistoriska miljöns förutsättningar. Eftersom den betade utmarken är ett av de markslag som minskat mest i Sverige under 1900-talet är det värdefullt att denna typ av brukande kan fortgå; den betade skogen har också stora naturvärden (Andersson m.fl. 1993, Nilsson & Schönfeldt 1999, Hedberg 2002). Eftersom skogsbyte innebär ett aktivt brukande, men utan den moderna boskapsskötselns krav på avkastning, är kulturresevat en lämplig skyddsform. Det är dock viktigt att komma ihåg att skogsbetet ingick som en del av ett varierat skogsutnyttjande. Betet måste därför kombineras med betesbränningar, vedtäkt, myrslätter och små utmarksodlingar för att skötseln ska bli kulturhistoriskt riktig. Länsstyrelserna ansvarar för inrättandet och skötsel av kulturresevat i samråd med kommuner, fastighetsägare, boende och brukare samt centrala myndigheter som berörs.
- Identifieringen av det biologiska kulturarvet i naturresevat och nationalparker leder fram till ett gott kunskapsunderlag om områdenas kulturhistoriska värden. Dessa värden tillvaratas genom att skötseln anpassas efter det biologiska kulturarvets karaktär och bevarandegrad. Målformuleringar och nödvändiga åtgärder tas med i skötselplanerna för resevaten och nationalparkerna. Länsstyrelserna och Naturvårdsverket är ansvariga för att detta arbete genomförs.
- Förutom att tillvarata skogens biologiska kulturarv i skyddade områden, koncentreras brukandet till ett antal riksintressanta områden där man redan har höga ambitioner när det gäller bevarandet av kulturmiljöerna. Fokus på denna typ av platser är fördelaktigt för kunskapsuppbyggnaden kring det biologiska kulturarvet samt utvecklingen av metoder för hur man bäst tillvarata det. Spridda över landet kan dessa områden också fungera som motorer i det regionala arbetet med skogens biologiska kulturarv. Exempel på områden som kan komma ifråga är vissa kungsgårdar

och deras djurgårdar, t.ex. Läckö och Höjentorp i Västergötland (Berg 1997, Gren 1997); Böda kronopark på Ölands norra udde, där riksintressen för naturvården och kulturmiljövården sammanfaller (Forslund 2001); Olsbenning i Norbergs kommun, Västmanland, där man arbetar med industrihistorien i ett landskap, som påverkats av bergsbrukets behov av ved och kol under lång tid (Naturvårdverket 2001)¹¹; Ådalen i Ångermanland med en lång industrihistoria där skogslandskapets resurser haft avgörande betydelse (Riksantikvarieämbetet 2001). De sinsemellan väldigt olika områdena medför att det praktiska brukandet av det biologiska kulturarvet kommer skilja sig åt väsentligt. Ambitionsnivån på bevarandet och brukandet kan variera i de utvalda områdena; på vissa platser förväntas ambitionen vara hög med ett kulturhistoriskt bevarande, medan andra delar brukas inom ramen för ett hänsynstagande skogsbruk. Brukandet måste dock vanligtvis kombineras med identifiering och utveckling av det biologiska kulturarvet i social bemärkelse. Detta arbete bedrivs av olika aktörer, allt från Riksantikvarieämbetet, Statens fastighetsverk och länsstyrelser till skogsvårdsstyrelser, skogsägare och hembygdsföreningar.

- Under 1900-talets senare hälft kom modernitetens tankar att få genomslag i skogsbruket samtidigt som en mekanisering skedde. Idéerna synliggjordes konkret i skogslandskapet genom det moderna skogsbrukets stora kalhyggen med hyggesrensning, hyggesplöjning, omfattande utdikningar, hormoslyrbesprutning och plantering av contortatall (Öckerman 1993, Axelsson 2001). Sedan 1990-talet har man börjat frångå detta storskaliga skogsbruk; successivt kommer modernitetens skogslandskap att försvinna. Eftersom denna typ av biologiska kulturarv är viktigt för att förstå skogsbrukets idéhistoria måste det tillvaratas på något sätt. Men hur bevarar och brukar man det som har negativa konsekvenser för människors hälsa och skogens miljö? Vissa delar kan bevaras – i alla fall utseendemässigt – som ett musealt skogslandskap i anslutning till ett skogsmuseum, exempelvis Skogsmuseet i Lycksele, som har en stor samling skogsmaskiner från samma tidsperiod. Skogsbestånd kan visa upp olika utvecklingsstadier, från kalhygge via gallringsskog till ett avverkningsmoget bestånd. Besökare kan på så sätt direkt uppleva modernitetens skogslandskap. Detta kombineras med skogshistorisk forskning om det moderna skogsbrukets idéhistoriska bakgrund, framväxt och miljökonsekvenser; kunskapen som finns hos människor och i skogslandskapet tillvaratas innan det försvinner. Arbetet initieras av Riksantikvarieämbetet i samarbete med Skogsstyrelsen, forskningsinstitutioner och museer.

Vårdat gravfält vid Bruadungen i Flisby, Småland. Foto: John-Eric Gustafsson, Länsstyrelsen i Jönköping.

- Samspelet mellan skogens biologiska kulturarv och andra kulturhistoriska lämningar ger en bredare och djupare förståelse av kulturmiljöerna. Fornvårdande punktinsatser vid fornlämningar och övriga kulturlämningar utformas därför så det biologiska kulturarv bevaras och hela kulturmiljöerna berikas; skötsel förslag ges bl.a. i *Kulturmiljövård i skogen* (Skogsstyrelsen/Riksantikvarieämbetet 1992) och *Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvården* (Jordbruksverket 1998). Länsstyrelser och skogsägare berörs av detta arbete.
- En generell och slentrianmässig tillämpning av miljökvalitetsmålet *Levande skogar* och certifieringskraven inom det ekonomiskt hållbara skogsbruket kan vara förödande för förståelsen av skogslandskapets kulturhistoria. För att motverka detta måste miljökraven på skogsbruket anpassas efter den lokala och regionala markanvändningshistoriken. Förslag på skogsskötsel är lokalhistorisk anpassning av markberednings- och förnyngningsmetoder samt långsiktig successionsplanering för att åskådliggöra ett historiskt förlopp. Ett exempel är att hyggesbränna ett område som tidigare används för svedjeodling, låta det växa igen med lövsly

samt spara lövträden vid gallringen innan underväxten av gran tillåts växa upp på den tidigare svedjan. På regional nivå kan miljökraven delas upp och anpassas efter olika kulturhistoriska särdrag. Dalarnas dominerande näringsstrukturer – fäbodväsendet och bergsbruket – har lett till två olika skogslandskap; i norr har det funnits flerskiktade tallskogar med gamla träd medan trakthyggesbrukets homogena skogsbestånd har varit vanligare i söder (Axelsson 2001, Emanuelsson 2001). Denna regionala skillnad håller på att försvinna, men ett kulturhistoriskt anpassat skogsbruk skulle kunna förstärka det biologiska kulturarv som fortfarande kan anas i dalaskogarna.¹² Genom dessa exempel på lokal och regional anpassning av skogsbruket kan miljökraven på bränningar, lövandel och gamla träd uppnås samtidigt som skogens kulturhistoriska värden förstärks. Den här ”vardagshänsynen” infogas i de vanliga planeringsinstrumenten, och arbetet kan bedrivas på all typ av skogsmark, oberoende ägarkategori. Skogsvårdsorganisationen, med hjälp av Riksantikvarieämbetet, ansvarar för att medvetenheten om kulturhistoriskt hänsynstagande ökar i skogsbruket.

Utveckling av det biologiska kulturarvets sociala betydelse

Kännedom om det biologiska kulturarvet och delaktighet i dess brukande har betydelse för upplevelsen av skogen. Samtidigt lyfts de pedagogiska värdena fram då skogens historia och samhällsroll blir lättare att förstå. Precis som vid övrigt tillvaratagande kan utvecklingen av det biologiska kulturarvets sociala aspekter och betydelse för friluftslivet bedrivas med olika ambitionsnivåer. Val av nivå beror på kulturarvets egenskaper och värden, vem som är ansvarig för arbetet och vilken målgrupp man har. Eftersom kopplingen mellan friluftsliv och kulturmiljövård ännu är relativt outvecklad ska de förslag som presenteras här bara ses som en första grund till vad som behövs göras. Det finns mycket erfarenheter att hämta från naturvårdssektorn, skogsvårdsorganisationen och ideella föreningar, såsom Svenska Turistföreningen och Friluftsfrämjandet, i det fortsatta arbetet.

- Tillgänglighet är avgörande om det biologiska kulturarvet ska utgöra en viktig del i upplevelsen av skogslandskapets många värden. Förutom att det biologiska kulturarvet måste vara fysiskt tillgängligt, exempelvis gå att nå från bilväg, är det betydelsefullt att människor har möjlighet att förstå och ta till sig dess kulturhistoriska värden. Information är det viktigaste redskapet för att öka människors kunskap och därmed också deras

förståelse för skogens kulturhistoria. Information till olika målgrupper är integrerat i de flesta former av brukande, t.ex. skogsvårdskonsulentens rådgivning till skogsägaren, information om reservat och nationalparker samt vid fornvård av värdefulla kulturmiljöer. Naturreservatens och nationalparkernas betydelse för friluftsliv, rekreation och turism är särskilt viktigt att tillvarata på detta sätt. I informationen om dessa områden måste en helhetssyn på landskapet, med både dess kultur- och naturvärden, lyftas fram.

- Skogens biologiska kulturarv bör integreras i skolans verksamhet, både i den biologiska/ekologiska och den arkeologiska/historiska undervisningen. Möjligheterna är stora att förankra den lokalhistoriska kunskapen och stärka den lokala identiteten hos barn och ungdomar. Hur detta görs beror mycket på förutsättningarna på respektive skola; samarbete med hembygdsföreningar och andra ideella föreningar, läns museer och skogsvårdsstyrelser är dock viktigt i detta arbete.
- Tätortsnära skogsområden är betydelsefulla för människors dagliga rekreation. Faktorer som är positiva för sociala värden i den tätortsnära skogen är tillgänglighet och framkomlighet; variation i beståndsstruktur och trädslagssammansättning; beständighet, exempelvis i form av gamla träd; vård av markvegetation; ett bruk av skogen som har förankring i kulturlandskapets historia (Rydberg 2001). Dessa faktorer är delvis gemensamma för tillvaratagandet av skogens biologiska kulturarv. Synen på skogen som ett kulturlandskap bör därför integreras i det tätortsnära skogsbruket så att de kulturhistoriska upplevelsevärdena ökar.¹³ Detta görs framför allt i kommunernas planarbete, där skogens kulturmiljöer lyfts fram tydligare.
- Vistelse i skogen har positiva effekter på människors psykiska och fysiska hälsa. Emellertid är det biologiska kulturarvets betydelse för folkhälsan nästan helt okänd. Satsningar på forskning och utveckling bör därför initieras av centrala myndigheter som har gemensamt intresse och ansvar för frisk- och hälsovård samt övergripande miljöfrågor, inklusive kulturmiljöfrågor. En trolig samarbetspartner är Institution för landskapsplanering vid SLU i Alnarp, som idag arbetar med kompetensområdet "Hälsa och rekreation".

Praktiska exempel

Det konkreta arbetet med skogens biologiska kulturarv sker huvudsakligen regionalt eller lokalt på olika platser spridda över landet. Här presenteras några praktiska exempel med förslag på hur det biologiska kulturarvet kan tillvaratas. Exempelen är valda för att åskådliggöra det biologiska kulturarvets varierande karaktär.

Nilasvallen – samiskt viste i ett naturreservat

I Arvidsjaur kommun, två mil nordväst om Moskosel ligger Nilasjokk. Det avsattes 1954 som domänreservat, men ombildades 1997 till naturreservat (Länsstyrelsen i Norrbottens län, beslut 1997-01-10). Det består av sammanlagt 126 hektar, varav drygt 100 hektar är skogsmark, dominerad av tall; resterande areal är myrmark och vatten. Ändamålet med naturreservatet är att bevara en naturskogsrest i ett område med vidsträckta hyggen.

I länsstyrelsens beslut beskrivs reservatet på följande sätt: ”Det sydvästra hörnet av reservatet utgörs av talldominerad skog av relativt välstädad karaktär. Invid avtagsvägen mot norr står en lappkåta som renoverats under 1996 och påverkan på skogen är störst i närheten av denna. – Stubbar och ratade stockar efter dimensionsavverkning syns i större delen av sluttningen [nordsluttningen söder om vägen]. Oftast är det glest mellan dem och skogen uppvisar fina naturskogskvalitéer i form av liggande och stående död ved” (Länsstyrelsen i Norrbottens län, beslut 1997-01-10). Den omnämnda kåtan, Nilaskåtan, ingick i det lappskatteländ som Olof Larsson och hans familj använde under 1800-talet (Aro u.å.). Nilasvallen har dock troligen varit i bruk sedan 1700-talets mitt, som del i ett system av mjölkningvallar. Förutom kåtan så har även rengärden, d.v.s. den timrade hagen där man samlade renarna för mjölkning, renoverats. Kåtans kulturhistoriska värde nämndes vid bildandet av naturreservatet.

Bortsett från den kunskapsuppgörelse som renoveringen av kåtan inneburit, så har forskning bedrivits i reservatet. En skogshistorisk undersökning visar hur skogsstrukturen i närheten av kåtan skiljer sig från strukturen i övriga delar av reservatet (Tabell 2; Östlund m.fl. 2003). Skogsstrukturen inom rengärden avviker ännu mer. I studien har även träd med spår av barktäkt, stig- och gränsmarkeringar samt inkilade pinnar inventerats och daterats; medan kilarna endast återfanns i rengärden så hittades huvuddelen av

barktäkterna på ett större avstånd från kåtan. Dessa skogsförändringar beror på det tidigare nyttjandet av platsen, och utgör på så sätt ett biologiskt kulturarv.

Det skogssamiska nyttjandet och dess effekter på skogen är relativt okända. En undersökning, som den av Nilasvallen, ger därför värdefull kunskap om hur skogen nyttjades. Vid en jämförelse av de olika beståndstyperna kan man förstå hur vallen och området närmast den använts för vedtäkt, medan skogen längre bort använts för barktäkt (Östlund m.fl. 2003). Frånvaron av lövträd kan bero på näver-, löv- och vedtäkt, något som dock inte kunnat påvisas i den skogshistoriska studien.

Att det samiska skogsutnyttjande fortfarande är synligt höjer Nilasvallens redan höga kulturhistoriska värde. Eftersom skogen tillsammans med kåtan utgör ett sammanhållet kulturarv ska kulturmiljön ses och bedömas som en helhet. För att tillvarata Nilasvallens karaktär som skogssamiskt kulturlandskap föreslås följande åtgärder:

Tabell 2. Sammanställda resultat från den skogshistoriska undersökningen av skogsstrukturen runt Nilasvallen (efter Östlund m.fl. 2003). Träd som vuxit upp efter att vallen slutade användas ger en lägre medelålder i beståndet runt kåtan och i rengärden än i skogen längre bort, detta trots att de äldsta daterade träden i bestånden är nästan lika gamla.

Beståndstyp	Medelålder (äldsta ålder)	Grundyta m ² ha ⁻¹ ; levande träd	Grundyta m ² ha ⁻¹ ; döda träd	Stubbar Antal ha ⁻¹	Trädslags- samman- sättning %		
					Tall	Gran	Löv
Runt kåtan ¹⁴	139 (320)	19	0,025	113	85	15	0
Skog ¹⁵	242 (343)	21	5	31	85	10	5
Rengärden ¹⁶	159 (318)	44	0	200	80	20	0

Tall med spår efter barktäkt daterad till 1721 i Nilasjokk naturreservat, Lappland. Foto: Lars Östlund, SLU (Östlund m.fl. 2003).

- Enligt den gällande skötselplanen för Nilasjokk naturreservat ska skogen utvecklas fritt (Länsstyrelsen i Norrbottens län, beslut 1997-01-10), d.v.s. ingen skötsel får vidtas. För att de åtgärder som föreslås nedan ska kunna genomföras måste skötselplanen revideras. Eftersom det bara är området närmast kåtan, knappt tre hektar, som behöver en hänsynstagande skötsel, förstörs inte reservatets naturvärden. Däremot tillvaratas de kulturhistoriska värdena, som annars kommer minska. Genomförda skötselåtgärder ska dokumenteras på ett lämpligt sätt.
- Träd, framför allt granar, har vuxit upp i och utanför rengärden efter det att vallen slutade användas. Står man vid kåtan, skymts delar av hagen och det är svårt att uppfatta hela kulturmiljön. Träden och uppväxande

Den restaurerade rengärden på Nilasvallen i Arvidsjaur, Lappland. Några av de stora tallarna har kilar i stammen, för att ge stöd åt mjölkträgen som ställdes ovanpå dem. Kåtan ligger några meter till vänster om hagen. Foto: Håkan Nilsson, Riksantikvarieämbetet.

lövsly i rengården och runt kåtan ska därför huggas och röjas bort så snart som möjligt.

- Den skogshistoriska undersökningen visar att mängden död ved samt andelen lövträd och gran är mindre i beståndet runt kåtan än längre bort (Östlund m.fl. 2003). Denna skillnad kommer successivt försvinna om inte skogen närmast kåtan sköts. Skötseln ska baseras på forskningsresultaten samt kompletterande dateringar av träden för att se vilka som vuxit upp sedan vallen slutade användas. Förslagsvis används veden från de borthuggna träden som bränsle, precis som man gjort tidigare. Skötselåtgärderna genomförs av Länsstyrelsen i Norrbottens län, som är förvaltare av området.
- Eftersom det biologiska kulturarvet är förgängligt behövs en strategi för att långsiktigt ta tillvara det. Samtidigt som uppväxande träd ska röjas bort runt kåtan, måste vissa tallplantor sparas så de kan växa upp och ersätta de stora, gamla tallarna när de dör. Den långsiktiga skötselstrategin arbetas fram utifrån kultur- och skogshistoriska överväganden samt skogsbeståndets förutsättningar, och tas med i reservatets skötselplan.
- Träden med väg- och gränsmarkeringar samt barktäkter berörs av samma problematik; de kommer försvinna om inte nya skapas. Men ett nyskapande, bara för att få visuellt liknande spår, kan vara till större skada än nytta. Principen bör istället vara att en funktionell användning av traditionella metoder, förslagsvis genom att märka upp naturreservatets gränser eller en kultur- och naturstig i reservatet med bleckade träd.
- De kulturhistoriska värdena i Nilasjokk behöver lyftas fram i informationen om naturreservatet. Länsstyrelsen i Norrbottens län sätter upp en informationsskylt vid Nilasvallen där kulturvärdena, inklusive de biologiska, beskrivs tillsammans med naturvärdena. Här är det även viktigt att andra spår av människors vistelse i området, t.ex. stubbar och ratade stockar efter dimensionsavverkningar samt nya trädbleckor, förklaras. Skötselåtgärderna, både varför de behövs samt vilka effekter de har på skogen, tas också med. Informationen kan på så sätt nyansera bilden av skogens olika värden samtidigt som upplevelsen av området kan fördjupas.

Kombinationen av ett restaurerat skogssamiskt viste, en skog med synliga spår av det tidigare nyttjandet samt en stor kunskap om platsens historik gör att Nilasjokk naturreservat har mycket stora kulturhistoriska värden. Genom de förslagna åtgärderna kan dessa värden tillvaratas och göras till-

gängliga för besökande människor. Nilasjokk är ett biologiskt kulturarv över skogssamernas historia!

Hamra – en nationalpark med höga kulturvärden

Europas första nationalparker inrättades i Sverige 1909. Hamra nationalpark i norra Dalarna var en av dem. Tanken med nationalparkerna baserades på en nationalistisk och nationalromantisk idé; de skulle vara ett ”för folket avsett fosterländskt åskådningsmaterial” (Grundsten 1983). I bakgrunden fanns också idéer om en ursprunglig natur som måste skyddas mot människans exploatering. Under 1900-talet har syftet och kriterierna för avsättandet av nationalparker ändrats; nu ska en nationalpark omfatta ett landskapsavsnitt på minst 1000 hektar med natur som i huvudsak är ursprunglig.

Hamra nationalpark är totalt 29 hektar, varav 20 hektar är skogsmark. Mängden död ved – en viktig naturskogskaraktär – är stor i delar av parken, speciellt efter stormarna hösten 2001, medan omgivande skogsområden är präglade av ett modernt och rationellt skogsbruk. Hamra beskrivs idag som

Portalen till Hamra nationalpark. Här får besökare information om naturen i nationalparken innan de kan följa stigen runt i området. Foto: Ulf Segerström, SLU.

”en av de få nationalparker som helt saknar spår av mänsklig kultur, bortsett från anläggningar och spår av besökare som följd av nationalparksbildningen” (Hanneberg & Löfgren 1997). Anläggningarna som åsyftas är bl.a. en naturromantisk portal och en informationsskylt vid ingången till nationalparken samt stigar som delvis är spångade.

Hamra nationalpark är vegetationshistoriskt väldokumenterat, dels med en vegetationskarta som upprättades 1926 (Andrén 1927), dels med dendrokronologiska studier av brandhistorik och skogsstrukturförändringar under 1900-talet (Linder 1998). Därtill kommer en pollenanalytisk undersökning som visar att skogsbete förekommit sedan medeltiden och att svedjebruk bedrevs inom parkens område på 1600- och 1700-talen (Nordström 2003). Skogsbete pågick fortfarande när Hamra avsattes som nationalpark 1909 (Lönnberg 1912), något som vid den tidpunkten alltså inte räknades som kulturell påverkan av skogen. Eftersom Hamra är så välundersökt framgår tydligt hur skogen förändrats, speciellt efter inrättandet av nationalparken då frånvaron av skogsbränder medför att den tidigare glesa, betespräglade tallskogen växer igen med gran.

I Naturvårdsverkets nationalparksplan från 1989 ansågs Hamra vara för litet för att kvarstå som nationalpark (Löfgren 1989). En omvandling från nationalpark till naturreservat föreslogs därför, men det har ej genomförts. Som en av de första nationalparkerna i Sverige har emellertid Hamra ett stort kulturhistoriskt värde, som förstärks av det goda kunskapsläget om dess vegetationsutveckling och markanvändningshistoria (Nordström 2003). Hamra är en tydlig representant för nationalparkernas idéhistoria, med fosterlandstanken och den orörda naturen som ideal. Hela nationalparken kan därför ses som ett biologiskt kulturarv. Därtill har området betydelse för friluftslivet. Följande åtgärder föreslås för att tillvarata dessa värden:

- Naturvårdsverkets förslag på att omföra Hamra nationalpark till naturreservat, p.g.a. det skyddade områdets ringa storlek, får inte genomföras. Det skulle förstöra Hamra stora kulturhistoriska värden i ett enda slag. Detsamma gäller om nationalparken utvidgas. Hamra ska därför vara kvar som nationalpark i sitt ursprungliga skick. Riksantikvarieämbetet har ett ansvar för att denna aspekt av nationalparkens värde uppmärksammas av Naturvårdsverket.
- Hamras karaktär som välbesökt friluftsområde tillvaratas. Det innebär att anläggningarna och skötseln i parken, däribland portalen, de spångade stigarna och de uppsågade vindfällena, bibehålls. Tillsammans medför dessa anläggningar att Hamra i första hand upplevs som en national-

park, och inte som orörd natur. I övrigt förespråkas den skötsel som ursprungligen föreslogs när nationalparken bildades; det innebär att skogen även fortsättningsvis lämnas för fri utveckling (Lönnerberg 1912).

- En noggrann inventering av kulturlämningar och det biologiska kulturarvet genomförs i nationalparken av Riksantikvarieämbetet eller länets Skog & Historia-projekt.
- Informationsskylten vid nationalparkens entré beskriver Hamras naturvärden, men mycket lite sägs om dess historia. Ur pedagogisk synvinkel är det viktigt att båda perspektiven tas upp, dels för att undvika en uppenbar historieförfälskning, dels för att motverka en polarisering mellan ”natur” och ”kultur”. Skylten förnyas med information om nationalparkens idéhistoriska bakgrund, människans nyttjande av området och den framtid som nationalparken förväntas möta. Lämningarna som hittats vid den kulturhistoriska inventeringen märks ut på en karta så det är möjligt att hitta igen dem; de märks dock inte ut i skogen, eftersom de kan störa besökarnas upplevelse av nationalparken. Naturvårdsverket och Länsstyrelsen i Gävleborgs län är ansvariga för detta arbete.

Det är själva nationalparken – status och nyttjande – som är grunden för Hamras stora kulturhistoriska värde, inte eventuella spår efter den agrara markanvändning som bedrivits där. Detta värde värnas genom att låta Hamra förbli och brukas som nationalpark. Hamra nationalpark är ett biologiskt kulturarv över den svenska naturvårdens historia!

Gölstugruvan – gruvområde med spår av jord- och skogsbruk

På Skogsvårdsstyrelsen Mälardalens fastighet Skogen 2:1, Katrineholms kommun, finns Gölstugruvans fornlämningsområde. Enligt Fornminnesregistret består det av ett gruvområde med sju vattenfyllda gruvhål och åtta varphögar med skrotsten, samt en friluftskyrka, som anlagts på den största högen (nr 31 i Floda socken). Vegetationsmässigt beskrivs området som ”beväxt med gles blandskog. Undervegetationen är bortrensad”. Kulturmiljön är dock mer mångfacetterad än så, eftersom det finns hus- och källargrunder, fossil åker samt ett biologiskt kulturarv som kan knytas till både gruvdriften under 1800-talets första hälft och skogsvårdsorganisationens verksamhet under 1900-talets mitt.

Ett fruktträd växer i gruvområdet, alldeles intill lämningar av källare och en möjlig husgrund. Tillsammans åskådliggör trädet och bebyggelseäm-

ningarna att människor inte bara brutit malm i gruvorna utan att de också har levt i området, något som inte alls framgår av Fornminnesregistrets uppgifter. Den komplexa bilden av verksamheten vid Gölstugruvan är värdefull att dokumentera och bevara; därtill bör den lyftas fram i informationen om området:

- Frukträdet ska, precis som de övriga kulturhistoriska lämningarna, registreras vid kommande Skog & Historia-inventering. Det ska beskrivas på ett lämpligt sätt, om möjligt genom att bestämma vad för sorts fruktträd det är samt dess ålder.
- Frukträdet är omgivet av flera lövträd som skuggar och växer in i dess krona. Genom att ta bort minst fyra träd – en rönn, en till två alar och en till två aspar – får frukträdet mer ljus och utrymme, och därmed ökad livslängd. Träden tas bort på ett sätt som minimerar uppslag av rot- och

I mitten står frukträdet, omgivet av allt för många lövträd vid Gölstugruvan, Södermanland. Sedan kortet togs i juni 2002 har några av lövträden huggits bort. Foto: Fredrik Engman, Sörmlands museum.

stubbkott. I augusti 2002 höggs några av träden närmast fruktträdet bort av Skog & Historias fornminnesvårdande röjningslag.

- Mera långsiktiga vårdinsatser i form av ytterligare huggningar runt fruktträdet samt beskärning och föryngring av trädet bör Länsstyrelsen i Södermanlands län och Skogsvårdsstyrelsen Mälardalen ta ställning till. Eftersom fruktträdet är en del av kulturmiljön i Gölstugruvan är det motiverat att bedöma det tillsammans med övriga insatser i fornlämningsområdet. Eventuella skötselåtgärder dokumenteras, t.ex. genom fotografering före och efter ingreppen.
- Länsstyrelsen i Södermanlands län behöver komplettera den skylt som sitter uppe vid gruvområdet i Gölstugruvan, med information om bebyggelsen och de agrara spåren i området, däribland fruktträdet.

I Gölstugruvan finns också ett proveniensförsök med tall. Försöket, med syfte att studera tillväxten hos träd med olika proveniens, sattes upp av Skogsvårdsstyrelsen 1947. Tall har planterats på fossil åkermark och träden har markerats med olika färger allt efter sitt ursprung. Enligt Skogsvårdsstyrelsens dokumentation och den uppsatta informationsskylten har skötselprincipen varit låggallring, d.v.s. de minsta träden har gallrats ur. Uppföljning av försöket, som det ursprungligen var tänkt, har dock upphört. Proveniensförsöket är ett biologiskt kulturarv från 1900-talets moderna skogsbruk, där Skogsvårdsstyrelsens roll som myndighet och tron på experimentella försök för att förbättra skogens virkesproduktion är två delar. Åskådliggörandet av detta samt de andra tidsskiktens närvaro i Gölstugruvan gör proveniensförsöket mycket värt att tillvarata. I detta fall, liksom i fallet med fruktträdet är dokumentation, skötselåtgärder och information viktigt i arbetet:

- Proveniensförsöket registreras vid kommande Skog & Historia-inventering. Det ska beskrivas på ett lämpligt sätt, förslagsvis genom att utgå från Skogsvårdsstyrelsens dokumentation av försöket.
- Med skötsel ska proveniensförsökets karaktär bibehållas så långt som möjlig. Det innebär att den uppväxande underväxten av al, björk, gran och rönn röjs bort. I augusti 2002 gjorde Skog & Historias fornminnesvårdande röjningslag det; platsen har fotodokumenterats före och efter åtgärden. På längre sikt behöver tallplanteringen gallras igen, och skötseln ska baseras på samma princip som användes då försöket var i bruk, d.v.s. låggallring. Eftersom tallarna har kraftigt upphissade kronor p.g.a. tidigare eftersatt gallring måste försiktighet vidtas vid ingreppet. Gallringen genomförs av Skogsvårdsstyrelsen och om möjligt görs uppfölj-

Proveniensenförsök med tall vid Gölstugruvan före skötselningreppet. Uppväxande granar och lövträd förstör försökets karaktär. Foto: Fredrik Engman, Sörmlands museum.

Proveniensenförsök med tall vid Gölstugruvan efter det att Skog & Historias röjningslag har röjt bort underväxten. Foto: Anders Eriksson, Skogsvårdsstyrelsen Mälardalen.

ande mätningar av trädens tillväxt i enlighet med försökets ursprungliga syfte.

- Skogsvårdsstyrelsen behöver förnya den informationsskylt som sitter uppsatt vid försöket, eftersom den börjar bli gammal. Vid förnyelsen kompletteras informationen med proveniensförsökets kulturhistoria och det biologiska kulturarvets betydelse. Samtidigt förbättras färgmärkningen av träden; på så sätt tydliggörs försöket ytterligare. Precis som nu ska färgerna förklaras på informationsskylten. Även denna skötselåtgärd genomförs av Skog & Historias fornminnesvårdande röjningslag.
- Information om att ett proveniensförsök finns i området ska bifogas länsstyrelsens skylt om Gölstugruvan.

Genom att Gölstugruvans biologiska kulturarv – fruktträdet och proveniensförsöket – tas tillvara på ovanstående sätt förstärks bilden av områdets komplexa kulturhistoria, som omfattar gruvdrift, jordbruk och skogsbruk. Den görs tillgänglig för besökare genom bättre information. Dessutom blir det möjligt för kommande generationer att uppleva kulturmiljöns olika aspekter. Gölstugruvan är till stora delar ett biologiskt kulturarv över den svenska skogsvårdsorganisationens historia!

Visingsö – kulturhistorisk skötsel av ekplanteringen

Visingsö är av riksintresse för kulturmiljövården, till stora delar motiverat av en unik ställning under det svenska rikets framväxt och som ett kärnområde i Brahes grevskap. Ur skogshistorisk synvinkel är Visingsö också i allra högsta grad intressant – på ön växer landets mest kända ekar. På Visingsborgs kungsgård såddes och planterades ek på stora arealer från 1831 och några årtionden framåt (Kardell 1997). Sedan slutet av 1800-talet har det funnits ca 400 hektar ekskog på ön.

Ekplanteringen på Visingsö representerar en brytpunkt i svensk skogshistoria. Den månghundraåriga regalrätten över eken upphörde i och med en kunglig förordning 1830; skattebönderna återfick dispositionsrätten till de träd som växte på deras marker (Eliasson 2002). Samtidigt utnämndes Israel af Ström till chef för Ekplanteringsstyrelsen, som skulle inrätta särskilda ekplanteringar för att säkra flottans framtida behov av virke. Han personifierar både skogsstaten och skogsvetenskapens införande i Sverige under första hälften av 1800-talet. Förutom att vara ansvarig för ekplanteringarna var också af Ström skogsförvaltare på Kungliga Djurgården i Stockholm,

chef för Skogsinstitutet, sedermera Skogshögskolan, samt en livlig skogspolitisk debattör.

Skogshushållningen, som förespråkades av af Ström, byggde på ett rationellt trakthyggesbruk med regelbundna årshyggen med likåldrig skog av samma trädslag (Eliasson 2002). Skogen skulle odlas precis som man gjorde med åkermarken, och dessa idéer tillämpades då man skapade Visingsös ekplantering (se Kardell 1997). Man använde sig dock av en mängd olika trädslag, däribland björk, gran och lärk, dels som en skyddande skärm över ekplantorna, dels som underväxt för att förbättra kvistrensningen och motverka vattskottsbildningen. Silvergran, en art som inte finns naturligt i Sverige, infördes till Visingsö 1858 för att användas just som underväxt. Det skogsvetenskapliga intresset har varit stort för ekplanteringen på Visingsö,

Ekbestånd med 16-årig underväxt av silvergran på Visingsö, Småland. Foto: Torsten Lagerberg, maj 1918. SLU, Skogsbiblioteket.

och dess välstuderade utveckling har kommit att sätta prägeln på svensk ekskogsskötsel (Kardell 1997).

Naturligtvis är Visingsös ekplantering ett biologiskt kulturarv med mycket höga kulturhistoriska värden. Den sammanfattar många aspekter av både ekens och skogsvetenskapens historia. Ett långsiktigt bevarande är därför viktigt – och det görs bäst genom ett rationellt och ekonomiskt hållbart skogsbruk i Israel af Ströms anda. Eftersom ekplanteringen också har betydelse för turismen och friluftslivet på Visingsö behöver hänsyn tas till deras behov:

- Ekarna börjar bli avverkningsmogna och en successiv utglesning genom plockhuggning i ekplanteringen har börjat. En fortsatt utglesning av ekarna och avverkning av underväxten skulle ge en skog som allt mer liknar en ekhage; detta kan påskyndas av att friställda ekar får utvecklas till grova ”evighetsträd”. På så sätt skulle de kulturhistoriska värdena, som ligger i ekplanteringen karaktär av ekodling, förstöras. Skötseln måste istället sträva efter att behålla denna karaktär. Detta görs bäst genom att bedriva ett trakthyggesbruk med underväxt av gran och silvergran.
- Att ekplanteringen ska förnygras med ek är en förutsättning för att behålla de kulturhistoriska värdena. Det finns flera saker man måste tänka på då. För det första bör man använda samma genetiska material. Ekollon och ekplantor hämtades ursprungligen från olika delar av Sverige (Kardell 1997). Man försökte också importera ek från utlandet, men det är osäkert om någon utländsk ek planterades. För att få det önskade genetiska materialet är det således bäst att ta ekollon direkt från planteringen på Visingsö. För det andra bör avverkning och förnygring av olika bestånd i ekplanteringen förskjutas i tiden så att det på lång sikt bildas bestånd i olika åldersklasser. Trots att det inte var så som ekplanteringen en gång skapades är avverkning av hela ekplanteringen på kort tid inte motiverad utifrån turismens och friluftslivets behov. Dessutom skulle bestånd i olika åldersklasser öka det pedagogiska värdet då ekplanteringen tvåhundraåriga utveckling kan följas stegvis. För det tredje kräver de föreslagna åtgärderna och övrig skötsel av ekplanteringen långsiktig – riktigt långsiktig – planering. Denna långsiktighet bör vara säkerställd, eftersom Visingsborgs kungsgård förvaltas av Statens fastighetsverk, vars långsiktiga mål med ekplanteringen är att säkra dess fortbestånd utifrån ekologiska, kulturhistoriska och upplevelsemässiga aspekter. Det gäller dock för Fastighetsverket att förmedla de kulturhistoriska målen till Skogssäll-

skapet, som ansvarar för skötseln av ekplanteringen i samråd med Förvaltningsrådet-Visingsö.

- Det har bedrivits många typer av försök och experiment i ekplanteringen ända sedan planteringen inleddes 1831. Kardell (1997) beskriver bl.a. hur potatis odlades mellan ekplantorna, hur rader av björk och lärk såddes på uppskottade dikesvallar som läskydd och hur ekarna kvistades. Skötselåtgärderna har anpassats allteftersom ekarna har vuxit upp och man ställts inför olika problem. Det är värdefullt om detta experimentella förhållningssätt kan fortgå; Visingsös ekplantering skulle på så sätt bibehålla sin särställning i svensk ekskogsskötsel.
- Förutom ett långsiktigt tänkande måste all skötsel vara baserad på kunskap om ekplanteringen och dess kulturhistoria. Vid större åtgärder görs efterforskningar om tidigare skötsel av området, t.ex. vilka trädslag som använts och när man gjort olika skötselåtgärder.

I början av 1800-talet hade staten stora planer på tusentals hektar ekplanteringar i Sverige. Av detta genomfördes bara ekplanteringen på Visingsö. Planteringen är därför ett mycket värdefullt kulturarv. En kulturhistoriskt riktig skötsel som bevarar ekplanteringen karaktär är en förutsättning för att dess värden tillvaratas. Visingsös ekplantering är ett biologiskt kulturarv över ekens och skogsvetenskapens historia!

Försöksyta nr 527 med ett drygt 60-årigt ekbestånd, uppdraget genom sådd 1858.
Foto: Gunnar Schotte, maj 1922. SLU, Skogsbiblioteket.

Avslutning

Skogslandskapet är ett omfattande kulturlandskap, som har ett rikt och komplext kulturarv spritt över stora arealer. I kulturlandskapet ingår både kulturlämningar och den biologiska miljön, som tillsammans förstärker kulturmiljön. I detta program ges förslag på hur skogslandskapets aktörer, tillsammans med allmänheten, kan arbeta för att tillvarata skogens biologiska kulturarv.

Programmet presenterar dels konkreta åtgärdsförslag, dels idéer för inspiration att gå vidare i arbetet med tillvaratagandet av kulturarvet. Det finns emellertid aspekter som hittills fått liten eller ingen uppmärksamhet. Några av dessa aspekter, som måste utvecklas i det fortsatta arbetet med skogens biologiska kulturarv är djur och mark, som också kan utgöra betydelsefulla kulturarv; olika skötselmetoder för att kunna bruka det biologiska kulturarvets historiska värden; de sociala värdena, t.ex. friluftsliv, jakt och friskvård; styrsystem, både ekonomiska och juridiska, som behöver kopplas till programmets olika förslag.

Ett framgångsrikt arbete med skogens biologiska kulturarv fungerar som motvikt till dagens storskaliga likriktning av skogslandskapet. Landskapets historia och den lokala förankringen värnas när det biologiska kulturarvet tillvaratas. Programmet för skogens biologiska kulturarv är ett viktigt led i integreringen av skogslandskapets hela kulturarv i kulturmiljövårdens arbete. Det är också ett sätt att få med skogens kulturhistoriska värden till fullo på naturvårdens och skogssektorns agenda.

Referenser

- Alströmer, C. 1782. Sätt at plantera Lärke-Trädet och Silfwer-Furun. – Patriotiska Sällskapets Hushållningsjournal för Julius 1782: 501–509.
- Alzén, A. & Hedrén, J. (red.) 1998. Kulturarvets natur. Brutus Östlings Bokförlag Symposion. Stockholm/Stehag.
- Andersson, L., Appelqvist, T., Bengtsson, O., Nitare, J. & Wadstein, M. 1993. Betespräglad äldre bondeskog – från naturvårdssynpunkt. Biologi och inventeringsmetodik. Rapport 1993:7. Skogsstyrelsen. Jönköping.
- Andrén, H. 1927. Beskrivning till kartan över Hamra nationalpark år 1926. Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens skrifter i naturskyddsärenden nr 8. Stockholm.
- Aro, J. u.å. Nilas. Projekt Timmerkåtor i Arvidsjaur 1996. Tradition & Byggproduktion. Norrbottens museum och Länsstyrelsen i Norrbottens län.
- Axelsson, A.-L. 2001. Old trees in northern Sweden – a historical analysis. I: Axelsson, A.-L. Forest landscape change in boreal Sweden 1850–2000 – a multi-scale approach. *Silvestria* 183. Swedish University of Agricultural Sciences. Umeå.
- Berg, J. 1997. Läckö kungsgård – gammal landskapsplanering och nutida exploatering. – *Kulturmiljövård* 2/1997: 70–75.
- Carlie, A. & Kretz, E. 1998. Sätt att se på fornlämningar. En teoretisk och metodisk grund för värdebedömning inom kulturmiljövården. Report Series No. 60. Institute of Archaeology, University of Lund. Lund.
- Ekstam, U. & Forshed, N. 1996. Äldre fodermarker. Betydelsen av hävdregimen, målstyrning, mätning och uppföljning. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Eliasson, P. 2002. Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien. Stockholm.
- Emanuelsson, M. 2001. Settlement and land use history in central Swedish forest region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies. *Silvestria* 223. Swedish University of Agricultural Sciences. Umeå.

- Eriksson-Trenter, A. 2002. Anspråk och argumentation. En studie av användning och uttolkning av lag i samband med naturresurskonflikter i nordvästra Hälsingland, ca 1830–1870. Institutionen för ekonomisk historia, Uppsala universitet. Uppsala.
- Eriksson-Trenter, A. & Persson, B. 2002. Landskap och juridik. Avvittringen och äganderätten under 1800-talet. I: Johansson, E. (red.) *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*, s. 205–234. Nordic Academic Press. Lund.
- Forslund, M. (red.) 2001. *Natur och kultur på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län. Kalmar.
- Gren, L. 1997. Höjentorps kungsgård – ett kungligt ideallandskap. – *Kulturmiljövård* 2/1997: 52–63.
- Grundsten, C. 1983. *Sveriges nationalparker*. Statens naturvårdsverk. Solna.
- Gustawsson, K.A. 1965. *Fornminnesvård. Vården av våra fornminnen i landskapet*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Götmark, F., Gunnarsson, B. & Andrén, C. 1998. Biologisk mångfald i kulturlandskapet. Kunskapsöversikt om effekter av skötsel på biotoper, främst ängs- och hagmarker. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Hanneberg, P. & Löfgren, R. 1997. *Nationalparkerna i Sverige*. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Hedberg, P. 2002. Jormön – mularnas skog. Kreaturabetets påverkan på växt- och djurliv i skogen. *Natur i Jämtlands län* 2002:1. Länsstyrelsen Jämtlands län.
- Horgby, B. & Lindström, D. 2002. Debatt: Begreppet kulturarv – något för historievetenskapen? – *Historisk Tidskrift* 2/2002: 309–322.
- Johansen, B. 2002. Antikvariska dilemman – eller meningen med kulturarv. I: *Agenda kulturarv – inspiration & diskussion*, s. 38–51. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Jordbruksverket. 1998. *Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvärden*. Huvudredaktör K. Höök Patriksson. Jordbruksverket. Jönköping.
- Kardell, L. 1997. *Skogshistorien på Visingsö*. Rapport 70. Institutionen för skoglig landskapsvård, SLU. Uppsala.

- Levander, L. 1943. Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. 1. Självhushåll. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 11:1. Stockholm.
- Linder, P. 1998. Stand structure and successional trends in forest reserves in boreal Sweden. *Silvestria* 72. Swedish University of Agricultural Sciences. Umeå.
- Löfgren, R. 1989. Nationalparksplan för Sverige. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Lönnberg, E. 1912. Några ord om Hamra nationalpark. – *Sveriges Natur* 3: 72–77.
- Myrberg, N. 2002. Falska fornlämningar? Om fornlämningars autenticitet. Reflektioner kring fornlämningar i samhället. Kunskapsavdelningen, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Naturvårdsverket. 1987. Skötselplan för Stenshuvud nationalpark. Allmänna råd 87:1. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Naturvårdsverket. 2001. Bredda perspektiven! Miljöintegration i tillväxtarbetet. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Nilsson, T. & Schönfeldt, I. 1999. Kor på skogen. En jämförande studie mellan betad och obetad skog. Rapportserie nr 13/1998. Länsstyrelsen i Norrbottens län.
- Nordström, E.-M. 2003. Människan i urskogen – vegetationshistoria i Hamra nationalpark under 2500 år. – *Svensk Botanisk Tidskrift* 97:46–60.
- Pettersson, B. Svanberg, I. & Tunón, H. 1998. Människan och bävern. – *Biodiverse* 2/1998: 12–13.
- Pettersson, B., Svanberg, I. & Tunón, H. (red.) 2001. Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige. Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Prop. 1998/99:114. Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål.
- Prop. 2000/01:130. Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier.
- Riksantikvarieämbetet. 1997. Handlingsprogram för skogens kulturmiljövården. Dnr 519-1483-1997.
- Riksantikvarieämbetet. 2001. Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen. Rapport nr 2001/5. Kunskapsavdelningen, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

- Riksantikvarieämbetet. 2002a. Projekt Fornminnesinformation. Lista med lämningstyper. Dokument nr 020-002, version 2.0. Kunskapsavdelningen, Riksantikvarieämbetet.
- Riksantikvarieämbetet. 2002b. Storstadens arkitektur och kulturmiljö. Riksantikvarieämbetets redovisning av uppdraget om storstädernas kulturmiljövården 1999–2001. Kunskapsavdelningen, Riksantikvarieämbetet.
- Riksantikvarieämbetet. 2002c. Kulturresevat – en handbok för inrättande och skötsel av kulturresevat enligt 7 kapitlet 9 § Miljöbalken. Version 2. Riksantikvarieämbetet.
- Robertsson, S. 2002. Fem pelare – en vägledning för god byggnadsvård. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Rydberg, D. 2001. Skogens sociala värden. Rapporter 2001/8J. Skogsstyrelsen. Jönköping.
- Segerström, U. 1995. Vegetationshistoriska perspektiv på den fasta bosättningens uppkomst i Norrbottens kustland (inkl. Torneå). I: Wallerström, T. Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi. Del 2: 5–24. Lund Studies in Medieval Archaeology 15:2. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- SFS 1979:429. Skogsvårdslag.
- SFS 1988:950. Lag om kulturminnen m.m.
- SFS 1998:808. Miljöbalken.
- Skogsstyrelsen/Riksantikvarieämbetet. 1992. Kulturmiljövård i skogen. Att känna och bevara våra kulturminnen. Skogsstyrelsen/Riksantikvarieämbetet. Jönköping/Stockholm.
- Skr. 2001/02:172. Nationell strategi för hållbar utveckling.
- Skr. 2001/02:173. En samlad naturvårdspolitik.
- SNFS 1986:3. Kungörelse med föreskrifter om Stenshuvuds nationalpark.
- SOU 2000:52. Framtidens miljö – allas vårt ansvar.
- von Stedingk, H. 1999. Vegetationsutveckling och brandhistorik i Tyresta under 9000 år – en pollenanalytisk studie av en skvatramtallmyr i Tyresta nationalpark, Södermanland. Rapporter och uppsatser nr 13. Institutionen för skoglig vegetationsekologi, SLU. Umeå.

- Svanberg, I. 1998. Människor och växter. Svensk folklig botanik från ”ag” till ”örtbad”. Bokförlaget Arena. Stockholm.
- Winberg, B. 1997. Kulturmiljöer i naturreservat. En utredning om deras omfattning, vård och framtid. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Zackrisson, O., Östlund, L. Korhonen, O. & Bergman, I. 2000. The ancient use of *Pinus sylvestris* L. (Scots Pine) inner bark by Saami people in northern Sweden, related to cultural and ecological factors. – *Vegetation History and Archaeobotany* 9: 99–109.
- Öckerman, A. 1993. Städning i skogen. Om skogshygien, hyggesrensning och jägmästare. C-uppsats maj 1993. Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet.
- Östlund, L., Ericsson, T.S. Zackrisson, O. & Andersson, R. 2003. Traces of past Sami forest use – an ecological study of culturally modified trees and earlier land-use within a boreal forest reserve. – *Scandinavian Journal of Forest Research* 18:78–89.

Noter

- 1 Ett undantag är Life-projektet om det biologiska kulturarvet som Skogsvårdsstyrelsen Värmland-Örebro leder.
- 2 Se t.ex. Alzén & Hedrén (1998) och Horgby & Lindström (2002) för kulturarvsbegreppets idéhistoriska bakgrund samt en diskussion om hur begreppet konstrueras i en ständig dialog mellan det förflutna och nuet. Se också Johansen (2002) om kulturarvet som föreställning och institutionaliserad praktik.
- 3 Med skogsmark avses mark som är lämplig för virkesproduktion och som inte i väsentlig utsträckning används för annat ändamål (2 §).
- 4 Lämningstyp enligt Projekt Fornminnesinformations Lista med lämningstyper (Riksantikvarieämbetet 2002a); egenskapstyp eller egenskapsvärde är ej angivet.
- 5 Exempel på egenskapsvärde är pottasketillverkning och tjärdal.
- 6 Ett arboretum är en planterad samling träd- och buskarter från olika delar av världen, oftast med uppgift om namn, utbredning och ursprung. Bakomliggande syfte är vanligtvis en kombination av vetenskapligt intresse, kunskapsförmedling och rekreation.
- 7 Markanvändning som hör samman med framväxten av fritid och lagstadgad semester samt med olika samhällssektorer under 1900-talet.
- 8 Projektet Agenda kulturarv kommer de närmast åren arbeta intensivt med kulturarvssektorns samverkan med det omgivande samhället, bl.a. för att kulturarvet ska bli mer tillgängligt och fungera som en positiv kraft i samhällsutvecklingen.
- 9 Jämför miljömålen och arbetet med en hållbar samhällsutveckling (SOU 2000:52, Prop. 2000/01:130, Skr. 2001/02:172) samt diskussionen inom Agenda kulturarv (Johansen 2002).
- 10 Studier av biologiskt kulturarv har gjorts vid senhistoriska bebyggelselämningar, huvudsakligen torp, vid Skogsvårdsstyrelsen Värmland-Örebro samt i samarbete mellan SLU i Uppsala och Skogsvårdsstyrelsen Mälardalen.

- 11 Arbetet med det biologiska kulturarvet i Norberg kan också kopplas till Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet där Norbergs bergslag är ett av de utvalda industriminnena (Riksantikvarieämbetet 2001).
- 12 Skillnaderna i markanvändning och det biologiska kulturarvet hänger också samman med markägarstrukturen, som är markant olika i fäbodväsendets och bergsbrukets skogar. Omfattande omarronderingar av skogsmarken hotar därför inte bara de immateriella kulturvärden som är förknippade med ägandet utan också skogens kulturvärden.
- 13 Life-projektet "Tätortsnära skog för människan" under ledning av Skogsvårdsstyrelsen Mälardalen, arbetar bl.a. med utveckling av skogsbruksmetoder för tätortsnära skogar.
- 14 Inom 100 meters radie från kåtan, ca 2,5 hektar.
- 15 Utanför beståndet närmast kåtan, men inom 400 meter från kåtan.
- 16 Ca 0,08 hektar.

SERIE

Reflektioner kring fornlämningar i samhället

Skogens biologiska kulturarv

Att tillvarata föränderliga kulturvärden

Vad har en snart trehundraårig barktäkt vid ett samiskt viste i Norrbotten gemensamt med 400 hektar ekskog på Visingsö?

Jo, de är båda exempel på det biologiska kulturarvet som finns i våra skogar. Här förs en diskussion som belyser vad som är ett biologiskt kulturarv och hur man kan tillvarata detta föränderliga kulturarv.

Riksantikvarieämbetets förlag

ISBN 91-7209-300-5

Rongl: Mayst:
PLACAT
och Påbudh/

Om
Gamble Monumenter
och Antiquiteter.

Tryckt aff Georg Hantsch/ Åhr 1666.

